

неканонічний канон:

● **В. ДОМОНТОВИЧ.** Дівчина

з ведмедиком

● В. ДОМОНТОВИЧ. Дівчина
з ведмедиком

Роман

віхблa
Київ · 2025

УДК 821.161.2-311.2

Д70

Домонтович В.

Д70 Дівчина з ведмедиком : роман / В. Домонтович; післям. Максима Стріхи. — Київ : Віхола, 2025. — 216 с. — (Серія «Неканонічний канон»).

ISBN 978-617-8606-21-3

«Дівчина з ведмедиком» — один з найбільш відомих та екстравагантних текстів В. Домонтовича.

Події роману розгортаються у Києві 1920-х років. Іполіт Варецький, інженер-хімік і викладач, знайомиться з родиною Тихменевих і стає репетитором їхніх дочок — серйозної Лесі та зухвалої Зини. Саме Зина зачаровує його своєю незалежністю та авангардним духом. Вона прагне свободи й кидає виклик суспільним нормам. Та чи можливий роман між двома такими різними людьми?

Цей київський текст знайомить із життям містян і занурює в атмосферу міста, яка побутувала сто років тому.

УДК 821.161.2-311.2

Текст звірено за виданням: Домонтович В. Проза: три томи. — Нью-Йорк : Сучасність, 1988. — Т. 1.

Усі права застережено. Будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та будь-яким способом без письмової згоди видавництва і правовласників відтворювати заборонено.

© Максим Стріха, післямова, 2025

© Володимир Гавриш, обкладинка, 2025

© ТОВ «Віхола», виключна ліцензія на видання, оригінал-макет, 2025

неканонічний канон:

Коли міркуєш про канон української літератури, у пам'яті спливають лише кілька прізвищ зі шкільної програми — Шевченко, Франко, Нечуй-Левицький... Хоча насправді цей перелік значно ширший та різноманітніший.

Перед вами серія «Неканонічний канон», за допомогою якої ми хочемо поговорити про всіх тих, кого не знали, чиї тексти ми читали, не розуміючи контексту тогочасної реальності. Перед вами серія, покликана перевідкрити знайомих незнайомців. У ній ви знайдете цілий спектр українських авторів та їхніх творів — від Підмогильного і Багряного до Хвильового та Йогансена, від вишуканого інтелектуального роману до динамічного пригодницького, від новаторської урбаністичної прози до психологічних текстів.

Кожен текст супроводжується ключами для прочитання від українських літературознавців. Вони розкажуть, на що варто звернути увагу, і допоможуть подивитися на твори українських класиків по-новому.



I

Якось восени року 1922-го, у вересні, а може, й пізніш, у жовтні чи листопаді, завітав до мене Семен Кузьменко.

Скоріше, це було в листопаді, бо я пам'ятаю — бляшана «буржуйка» палала, і на вогні кипів чайник. Я стояв коло червоної, гаряче розпеченої грубки й стежив за чайником, щоб вода, закипівши, не вибігла. Одночасно ложкою мішав у сковорідці ячмінні зерна. У мене вийшов запас ячмінної кави, і треба було приготувати новий. Картопля в каструлі вже зварилась; я одставив каструлю вбік, і вода, паруючи, поволі остигала.

У кімнаті було темно, холодно й вогко. Пахло підпаленим перепеченим ячменем. Іноді зерно з тріском репалось, і лушпайки розліталися на всі боки. На шворці, простягненій од шафи до стіни, сохли коло грубки випрані сорочки й ганчір'я. На столі сіріла купа учнівських зошитів, що їх уже давно слід було перевірити й повернути учням.

Коли, постукавши в двері, на мій вигук: «Можна!» — увійшов до хати незнайомий мені військовий з широкою посмішкою на лиці, в темній шкурятяній куртці, в високих блискуче начищених чоботях, затягнених вище колін ремінцями, — я не пізнав, хто це.

Мені здалось незнайомим голене рожеве обличчя, зелена будьоннівка з розпластаним на ній червоним сукном п'ятикутньої зірки.

Я подумав, що це, мабуть, прийшов якийсь завклубу запропонувати мені виступити у військовій частині з лекцією.

Як на той час, лекція в червоній казармі приносила приємну перспективу одержати місячний червоноармійський пайок: борошно, олію, сіль, м'ясо, пшоно, сірники, мило...

Я одразу не пізнав був осяяного посмішкою обличчя, розлогих жестів, випрямленої, перехваченої тугим широким поясом постаті.

— Не пізнаєте?! Та це ж я, Семен Кузьменко!..

Семена Кузьменка я не бачив з 19-го року. Я пам'ятав його в потріпаній демісезонці, з блідим, сіруватим, виснаженим обличчям. 1918-го року він брав участь у січневому повстанні, 1919-го року він був головою завкому, куди я входив як представник інженерної секції. Тоді ж, 19 року, перед приходом денікінців, його мобілізували на фронт, і з того часу він зник, потрапивши у вир революції.

Тепер я згадав. Я згадав вогкуватий, голий без снігу січень 1918-го року, фіолетові присмерки, живу тривогу пожеж та вибухів, темні будинки, глуху нудьгу порожніх вулиць, гороховий, солодкуватий, зелено-жовтий крихкий хліб, згадав руде пальто, рушницю на мотузку через плече.

Семен Кузьменко стояв, вартуючи на розі Глибочиці й Кадетського шосе. На пронизливому січневому вітрі у нього посиніли щоки, почервонів ніс; в порепаних, на збитих закаблуках ботинках застигли ноги. Він не мав бойового вигляду: рушниця аж ніяк не пасувала до цивільної кепки, і так чудно було бачити демісезонку, підперезану патронною стрічкою. Ми з ним палили цигарки, розмовляли про події, обраховували сили гайдамак і робітників-повстанців. Становище лишалось невиразним. З півночі наближався Муравйов. Ішли чутки про польські легіони, розташовані десь під Каневом, що нібито незабаром мають вступити в боротьбу за Київ. Починали глухо говорити про німців. В напрямку від Євбазу доносилися окремі постріли з рушниць; іноді постріли вчашались, іноді вщухали зовсім. Згадавши січень 1918-го року, я пізнав Кузьменка.

Семен Кузьменко прийшов до мене з паляницею.

Він поклав паляницю на дрова, складені коло дверей, і обвів оком кімнату, де в сірій пільмі розпливалися речі: побачив вікно, завалене безладним мотлохом речей, помітив тацу з брудною водою, відро, повне сміття та лушпайок від картоплі, і, роздивляючись мене — худого, високого й виснаженого, з запалими щоками та великим гострим носом, — підійшов до мене обійняти мене.

Я відчув пружність м'язів, міць тіла, шорсткість щік, запах тютюну, чобіт, коня, шкури, холодного знадвору свіжого повітря. Випустивши мене з міцних своїх обіймів, він узяв паляницю і, простягнувши, сказав:

— А це вам од мене, шануючи!

Я почав відмовлятися і запевняти в непотрібності такого щедрого дарунку. Але Кузьменко не здавався. Він настоював.

— Пробачаюсь, дорогий товаришу, шановний Іполіте Миколайовичу! — говорив Семен Кузьменко, зберігаючи ту урочисту напруженість тону, що властива першим фразам першої, по довгій перерві, зустрічі. — Пробачаюсь щиро, проте інакше не можна. Конешно, як я у вас по першому разу... Так повелося, воно й годиться прийти з хлібом, щоб хліб вівся. Дуже прошу, не відмовляйтеся, прийміть!

Я взяв. Ми ще раз обнялися, ще раз відчув я шорсткість щік, запах шкурятяної куртки й свіжого повітря.

Що вже казати! Одержати року 1922-го велику білу пухку паляницю було більш, ніж приємно. Ніколи не бував такий смачний білий хліб, як у ті напівголодні роки, коли аж надто малий учительський заробіток дуже рідко дозволяв пережити цю насолоду: їсти білий хліб, м'який, ніжний, теплий, з хрумкою, жовтою, піджаристою шкоринкою.

Я зняв зі стільця тацу з брудною водою, витер стільця ганчіркою й запросив Кузьменка сідати. Сам улаштувався на ліжку. Другого стільця тоді в мене не було.

— Розповідайте, — звернувся я до свого давнього знайомця, — де ви були, що поробляли? Досі про вас нічого не було чути. Я вже почав думати, що ви десь загинули.

Я з цікавістю дивився на нього, що приніс з собою подих степових вітрів, крицеву суворість душі, загартованої в постійних блуканнях по далеких фронтах, порив нових конкістадорів, що мріють на невідомих шляхах відкрити невідому країну, щасливу країну щасливого майбуття. Я чекав од нього просторих описів, картинних діалогів, піднесеної патетики, широкої героїчної епопеї. Але Семен Кузьменко не вмів розповідати. В своїх оповіданнях він був стислий і стриманий, безжестовий і ляпідарний; він обмежувався схемою фактів, датами та назвами місцевостей.

Тільки цими днями приїхав він до Києва з Туркестану, де начбригом оперував на басмацькому фронті. Тепер, після демобілізації, його відрядили в розпорядження Київського губкому. Отже, зараз в оргвідділі йому пропонують іти на вузлову станцію в завідувачі заготконтори, або ж, коли він хоче, радять почати спеціалізуватися по кооперативній лінії, та, проте, думка в нього інакша.

Думка — про завод. Завод — то його стихія!.. Хлопчиком почав він працювати на заводі і його тягне на завод. Вві сні увижається: машина, брязкіт заліза, полум'я вугілля, ковадло печі.

Як приїхав до Києва, нікуди не захтів піти, а на завод потягло. Заходив оце він цими днями якось на завод подивитись, що там є. Зайшов і засумував.

— Не завод, а кладовище... Не повірите, ледве не заплакав... Пустка, сама пустка, поржавілі машини, кучі залізного барахла, двір навіть травою поріс.

Він розмовляв у парткомі де з ким із товаришів про цю справу. Обіцяли підтримати. Завод буде...

Допитливо вдивляючися мені в обличчя, він запитав:

— Буде?! Га?

Ми сиділи один проти одного... Він — рожевий і ясний, обпершись ліктем на коліно й нахилившись усім тулубом вперед, пильно дивився мені у вічі. Я на краю ліжка, зігнувшись, кутався в накинуте на плечі пальто.

Він вірив. А я? Я? Мабуть, що ні!

Не перериваючи й не кидаючи роботи, протягом усього часу в голодні роки з дня в день, щодня я працював над кальцієвими сполученнями, мріяв про дисертацію, простудіював велику чужоземну літературу, турбувався, щоб зберегти заводську хемічну лабораторію і зберіг її, але говорити про відбудування заводу, коли немає грошей, палива, заліза, робітників, зв'язку з закордонними ринками, — ця справа здавалась мені неправдоподібною й неймовірною.

На запитання Семена Кузьменка я не відповів нічого. Я дивився на стіл, де панувало безладдя речей, де стояла лямпочка без шкла й без гасу, тріснута тарілка з холодною кашею, немита брудна чашка, де на книжках і зошитах лежали неприбрані ганчірки та австрійський тесак, що ним я звичайно колов тріски для своєї грубки. Я дивився на вікно, за яким стиг і холонув німий темний вечір пізнього листопада, і не міг нічого сказати.

Він перехопив мій погляд, постеріг моє мовчання, переждав павзу, стиснув мовчання в своїй широкій жмені й раптом розлогим жестом у веселому сміхові розплескав мовчання по всіх кутках кімнати.

— Не сумнівайтеся, Іполіте Миколайовичу, відбудуємо завод!.. Нема нічого — все буде. Воля тільки потрібна. Захтіти треба!.. А я — я настирливий!

І лице його, що досі сяяло, зробилось суворим, майже жорстоким, і коло рота з'явилися глибокі зморшки. Передо мною сидів комісар, начбриг, той, що виніс на своїх плечах тягар горожанської війни, безмежних фронтів, безнадійного одчаю, тифозної маячні, голодних блукань, погрози невідхильної смерти...

— Що я настирливий, про те й деники знають, і поляки, і махнівці, і басмачі знають. Коли тільки залишать тут, — завод буде!

II

1

Семена Кузьменка залишили в Києві, і він почав виявляти організаційну ініціативу.

У губвиконкомі з прихильністю поставились до думки відновити працю на металургійному заводі, що колись належав Бельгійському анонімному товариству, а від 1920-го року зберігався в стані консервації. Держплан підтримав проект.

Уже на самому початку року 1923-го почались засідання спеціальної наради з участю місцевих робітників та представників центру, що мали розробити план відбудування мертвого заводу.

На цих засіданнях я й познайомився з Олександром Владиславовичем Тихменєвим, що приїхав з Москви як представник ВРНГ.

Літній чоловік, грубенький, в золотих окулярах, з сивим, сім'я з перцем, волоссям, Тихменєв, киянин, служив у Москві, — родина його жила в Києві.

Обличчя у Тихменєва було свіже; сивенькі вуса й коротка борідка дбайливо підголені. Від тютюну в сивині вусів жовтіли плями. Між френчами, толстовками й де-не-де піджаками його темно-синій сюртук з чорною краваткою на білій крохмальній сорочці різко виділявся, як виділявся й він сам бадьорою життєрадісністю, що, на диво, збереглася в цьому літньому вже чоловіку.

На одному з чергових засідань я виголосив доповідь про реконструкцію хемічної лабораторії на нашому заводі. У своїй доповіді я вказав на становище хемічної промисловости в Радсоюзі, зазначив можливість розгорнути й переустаткувати виробництво на випадок війни, подав обґрунтовані й реальні цифри, не виходячи за рамці бюджетових можливостей; я оперував останніми даними закордонного хемічного ринку, рахувався з наркомзовнішторговельними перспективами, доповідав коротко

й стисло. Я ніколи не любив говорити довго й не виносив розпливчастих фраз.

Моя доповідь Тихменєву сподобалась.

Після засідання Тихменєв сказав мені:

— Ви не уявляєте собі, як приємно слухати людину, що говорить стисло й поважає цифри. Я гадаю, що в Москві намічений у вас плян і подані цифри сподобаються й будуть прийняті.

Люб'язність Тихменєва була вишукана, але при всій своїй вишуканості вона залишалась стриманою й коректною. Його люб'язність, кінець-кінцем, не виходила за рамці простої й звичайної, властивої для нього чемности. Олександр Владиславович тонко володів мистецтвом поводитись з кожним так, щоб, лишаючись холодним, стриманим і спокійним, привабити, причарувати людину, сказати їй щось приємне, але так, щоб за сказане не брати на себе будь-якої відповідальности. Як це мені здалось одразу і як я в тому зміг переконатися з дальшого знайомства, життєва мудрість Тихменєва була лагідна, поважна, розміркована, чітка й коректна.

— Дуже приємно! Дуже! — повторив Тихменєв.

Він був швидкий без похапливості й нервовості.

Стискаючи мені руку, він парою фраз закінчив коротку зі мною розмову і, ще не відійшовши від мене, затримав тов. Матюшина, голову губдержпляну.

— Поки ви не втекли, тов. Матюшин, зачекайте на хвилиночку. У мене є до вас деякі справи.

Наша розмова з Тихменєвим скінчилась. Я був утішений. Я досі турбувався, що моя доповідь не зробить потрібного враження. Боявся, що мій короткий і схематичний виступ не приверне уваги. Я помилився й заспокоївся.

2

За декілька днів перед закінченням засідань нашої наради Тихменєв якось зупинився зі мною на східцях і спитав мене:

— Ви, Іполіте Миколайовичу, здається, учителюєте?

— Так, учителюю, — відповів я, трохи здивувавшись, чому це Олександра Владиславовича можуть цікавити відомості про мою

особу, — викладаю в трудшкoлі, а також маю декілька лекцій у профшкoлі й технікумі.

— І це вас забезпечує?

Коротенькому Тихменєву було дуже зручно бачити, що на моїй толстовці є одірвані гудзики та що англійська булавка іноді може замінити гудзика. Проте від прямої відповіді я спробував ухилитись.

— Більш-менш забезпечує.

Але ухилитись од відповіді Тихменєву було не так легко... Людина чемна, коректна й люб'язна, Олександр Владиславович був упертий і твердий. Його люб'язність була методична. Отже, слід думати, що методичність була справжньою властивістю його вдачі, а люб'язність — тільки зовнішньою формою, що її Тихменєв звик надавати своїй методичній і методизованій упертості.

Він став так, щоб світло од вікна падало мені в вічі.

— Оскільки мені відомо, — сказав Олександр Владиславович, обнявши мене за талію, — учительська платня тепер досить незначна і вчителі не ухиляються від приватних лекцій.

Я не заперечував.

Світло од вікна на східцях било мені просто в вічі, і мені було трохи ніяково і від світла, і від того, що я не здогадувався, з якого приводу Тихменєв почав зі мною цю розмову на східцях.

— Але ви, Іполіте Миколайовичу, особисто нічого не маєте проти приватних лекцій?

Я мусів зазначити, що взагалі в мене педагогічний досвід дуже незначний та що в педагоги я потрапив випадково, тільки через те, що припинилася робота на заводі й після закриття його мені залишалося або виїхати на провінцію, на поліські торфорозробки, або ж у Києві взятись за викладання по школах. А так, чи в школі давати лекції, чи дома — мені байдуже.

Тихменєв сказав, стискаючи руку й зазираючи в розбите скло моїх окулярів:

— У мене є для вас маленька пропозиція. Я не знаю, оскільки вона сподобається вам, але все ж таки дозволю собі звернутися саме до вас. До вас звернутись мені радив і мій добрий приятель професор Габель.

В цей час з кімнати, де відбувалися засідання, почали виходити й на східцях нас заштовхали. Прийшлося рушити, і свою розмову ми

закінчили вже на вулиці.

— Бачите, справа полягає ось у чому, — сказав мені Олександр Владиславович, коли ми вийшли на вулицю й пішли, спотикаючись і сковзаючи, по заваленому снігом тротуару. — Мені хотілося б, щоб ви згодилися викладати двом моїм дочкам деякі предмети з вашого фаху.

Тихменєв говорив, узявши мене під руку й поглядаючи на розбите шкло моїх окулярів. Не припускаю, що саме розбите шкло моїх окулярів визначило напрям його думок і спонукало його звернутись до мене з пропозицією лекцій. В кожному разі особливих підстав відмовитись у мене не було.

— Вас, Іполіте Миколайовичу, певне, улаштують два червінці на місяць за три півторагодинні тижневі лекції? Отже, — закінчив Олександр Владиславович, — сподіваюсь, згода?

Урочиста люб'язність Тихменєва була виняткова й звучала для мене з усією пишновеличністю фанфар не тільки через те, що завжди приємно мати справу з люб'язною людиною, а, головним чином, через те, що зроблена люб'язна пропозиція одкривала передо мною привабливу перспективу збільшити моє злиденне утримання одразу на два червінці.

Свої ділові розмови, як я мав нагоду не раз за ці два тижні спостерігати, Тихменєв вів взагалі з тією підкресленою й навмисною коректністю, що, усуваючи всяку можливість будь-якого заперечення, вже наперед передбачала вашу згоду. Отже, згода з вашого боку, здавалось, була тільки слабким відблиском його люб'язної вишуканости. Тихменєв часто стискав руку своєму співрозмовникові, і ці повторені тиснення примушували гадати, що, справді, мабуть, звичайна чемність вимагала попередити згодою його бажання навіть ще до того моменту, коли він висловить своє бажання.

Для мене подібна пропозиція, навіть і не в такій обов'язковій формі висловлена, була, як на той час, більш ніж прийнятна.

Мова йшла про два червінці. Року 1923-го радзнаки падали з дня на день, офіційний курс усе зростав і зростав, і за того часу запропонована сума була значною. Два червінці могли вповні забезпечити рівновагу в моєму бюджеті.

Це був корявий, нудний і катастрофічний бюджет учителя трудової школи. У випадкові, коли траплялося поставити нові підметки, ця подія і цей факт сприймалися, як справжня катастрофа. Нові підметки могли бути збалансовані тільки за умовою найсуворішої економії на обідах. Отже, віднині, не хитаючись між підметками й обідами, я сподівався обідати щодня.

На пропозицію Тихменєва я, не довго міркувавши, відповів згодою.

III

1

У родині Тихменевих стара Тихменєва, Мар'я Семенівна, прийняла мене щиро, просто і ласкаво; 18-літня Леся привітливо й стримано, 16-літня Зина з насмішкливою іронічною бравадою.

Після моєї продимленої вогкої печерної кімнати було чудно увійти в чисту, простору, світлу, теплу квартиру Тихменевих. На стільці в залі не стояли лантухи з борошном, на Беккерівському роялі не було мішків з картоплею. У вікнах скло, а не дикт.

Я зі своїми великими черевиками, солдатськими обмотками до колін, зеленими, захисного цвіту штанями, широкою толстовкою й тріснутими окулярами аж ніяк не пасував до цієї обстановки.

Коли я вдерся у вітальню в драповому, підперезаному поясом пальті, тягнучи за собою саночки, мої саночки викликали здивування в Тихменевих. Мене запитали, де саме спускався я з гір на своїх саночках. Отже, прийшлося пояснити, що я збирався звідціля одним заходом зайти в «АРА» й одержати там призначену мені посилку з борошном, цукром, какао, маїсом, кокосовим маслом... А кататись на саночках з гір, то, по-перше, й роки мої вже не ті, та, по-друге, коли б і захтілось розважитись, то мені для цього бракувало б часу.

З запропонованого мені запитання я зрозумів, що Тихменєви ніколи не належали до категорії «людей з саночками», що вони цілком абстрактні в своїх уявленнях про людей з саночками, про саночки, катання з гір, вільний час, борошно й цукор, їжу на завтрашній день і про «завтрашній день» взагалі. Вони могли дивитись на саночки як на предмет веселої забавки. Пайок не був для них за життєву проблему.

Дивно, дуже дивно! Видко, що таки можна не мати жодних реальних уявлень про життя, про різницю між тим, що входить у склад червоноармійського пайка й арівської посилки й... жити. І до того ж, ще й добре жити!..

Розмова й почалася про саночки, пайки, читання лекцій в червоноармійських клубах, про «АРА», про американців з «АРА»,

про долляри, курс на радзнаки й золоті десятки. Ми побалакали також з приводу останнього снігопаду. На дах навалило багато снігу, і Мар'я Семенівна боялася, що дах на їхньому будинку — це їх власний будинок, вони його тепер орендують — не витримає. Дах, правда, влітку полагодили: ціле літо лагодили; вона бачила, як майстрі працювали. Хіба то праця, хіба то робота?! У нас тепер все так: з «тяпа да ляпа» «кораб» робиться.

Від нарікань на майстрів, що кепсько й недбайливо лагодили дах, на управителя, що ніколи ні за чим не стежить, на те, що Олександр Владиславовичу приходиться служити в Москві, і тут нема кому накинути на свій дім хазяйським оком, — Мар'я Семенівна безпосередньо перейшла до справи з моїм у них викладанням. Цей раптовий перехід від одної теми до іншої, від господарських піклувань та турбот, до запитання про мої міркування та пляни щодо лекцій, свідчив, що на наші вправи й моє учбове керівництво вона покладається не більше, як на роботу кровельників.

Але, нарікаючи, Мар'я Семенівна ніколи не дозволяла собі розкоші обурюватись, нервуватись, виходити з себе чи то принаймні бути незадоволеною. Як я міг з дальшого знайомства в тому упевнитись, нарікання в Мар'ї Семенівни були не більше, як тільки черговою темою для розмови. Коли вона й надавала будь-яке значення цим наріканням, то виключно як матеріалу для балачок, а побалакати — в тому я пересвідчився особисто — вона любила.

Добродушність, властива їй вдачі, погоджувала всі можливі життєві прикrostі. Важливо не те, що десь щось негаразд, а важливо те, щоб кава зі справжнього мокко була гаряча й солодка, щоб булочки, до кави подані, були свіжі й хрумкі, масло бездоганне, вершки густі й жирні, та щоб у гостя, якого частують, був добрий апетит.

2

Я сиджу в глибокому, низькому, подібному на куб, м'якому шкур'ятому кріслі, п'ю каву з вершками, булочками, маслом і розмовляю.

Проти мене на підставці з рожевого мармуру високе до стелі в металевій позолоченій рамі дзеркало. В рівній холодній дзеркальній

площині продовжена в невизначений глиб уходить повторена заля: світло-жовтий, до блиску натертий паркет, хрустальні підвіски люстри, що тремтять і дзеленчать, коли на вулиці проїздить підвода, позолота багетів, важкі бархатні малинові порт'єри, масивні канапи, Беккерівський рояль, шафа з порцеляною.

У шклянній шафі з порцеляною стоять блакитні, сині, червоні чашки, блюдечка, різнобарвні помальовані тарілки, рожеві пастухи й пастушки, маркізи й шевальє, Севр, Сакс, Хіна, порцеляна імператорських заводів, цінні речі, за які американці з «АРА» й «Джойнта» заплатили б чималі гроші. Поруч із старовинним Севром тішить своєю гротескністю групка роботи Сомова. На горішній полиці прабабушчина бомбон'єрка 20-х років: на бронзових дощечках вирізані королівські білі лілеї, що між ними літають срібні метелики; скринька, оббита синім шовком і білим атласом: *Confiseur Fley. Au pont des Marechaux. Moscou.* В такій бомбон'єрці Чацький возив цукерки Софії й Онєгін — Тат'яні Греміній. На долішній полиці поставлено українське скло, що одливає райдужним блиском. Анрі де-Рен'є любить описувати цей райдужний блиск на венеціянському, так милому його серцю, хрумкому шклі.

Між каміном з зеленого нефриту й кахляною пузатою грубою стоїть фаянсовий Тенішівський боярич в червоному кафтані з білим обличчям, синіми очима й темним волоссям. У боярича надто біле обличчя, надто сині очі, надто червоний кафтан. Своїми синіми, спиненими трансцендентними очима він нагадує божевільні очі Врубелівських скульптур. Йому негаразд бути в цій залі, де все таке масивне, солідне й комфортабельне. Його очі тривожать.

Мені затишно й тепло, і я не хочу дивитися на нього; я одвертаюся, щоб не бачити.

3

Мар'я Семенівна пропонує мені другу шклянку кави. Тракувати мене кавою її цікавить більше, ніж розмовляти про викладання. Отже, справу про книжки, підручники, лекції, програми лекцій і години для лекцій ми обмірковуємо й вирішуємо не з Мар'єю Семенівною, а з Лесею.

Леся в жестах, окремих висловах, загальній манері поводитись нагадує мені Олександра Владиславовича, його коректну й чітку чемну стриманість.

Зі мною розмову Леся веде привітно, з тією ласкавістю, що годиться, коли треба привітати нову людину, яка вперше увійшла до вашого дому і має стати в певні до вас стосунки. Ані на краплю менше, проте й ані трохи більше: як годиться. Вам належатиме певне місце. У вас буде крісло, що на ньому вам буде зручно сидіти, та далі вам не слід іти. Усе визначено, усе накреслено, усе заздалегідь з'ясовано.

Розмова наша з Лесею теж не вийшла за рамці того, що годилося сказати на перший раз. Леся розповіла про попереднє їхнє навчання, показала підручники, що їх вони студіювали, показала кімнату, де ми працюватимем.

Ми працюватимемо в кімнаті дівчат. Ця кімната, витримана в білих сріблястих тонах, мені дуже сподобалася своєю радісною ясністю.

В окремій спеціальній шафі зберігаються дитячі ляльки з тих часів, коли Леся й Зина були ще малими дівчатками. Ляльки різноманітні: є пишні в кокошниках бояришні, є просто ляльки як ляльки, з фарфоровими обличчями, жовтим канареечним волоссям, мережаним убранням і безглуздою блакиттю очей, є Гриць з червоним поясом, а з ним — у вишиваній сорочці Маруся, а більш за все ведмежат, патлатих і кумедних. Ведмежата Зинині.

Ведмежат мені показує Зина.

Зина й тепер любить з ними бавитись. Ось і цю хвилину вона виймає з шафи одного з ведмедиків, бере його на коліна, пестить, цілує. У ці хвилини вона здається дівчинкою, тоненькою, синьоокою дівчинкою в довгих панчішках і з руками, вимазаними в чорнило. Дивлячись на Зину, що бавиться зі своїм рудим ведмедиком, я думаю, що вона є така, як і належить бути дівчинці з синіми очима в довгих панчішках: з капризами й коверзуваннями, з любов'ю до цукерок, з бажанням, розігнавшись, посковзатись на блискуче натертому паркеті, подразнити та поперекивляти вчителів, з постійним безтурботно-веселим настроєм, коли й гадки немає, що в світі є щось темне, огидне й прикре.

Хіба ж насправді не такою саме вона й єсть? Зина — зразок порушення норм добродійного поводження й тримається вона

з підкресленою задерикуватістю. В Зині немає нічого від добродетельності.

Чіткий профіль, тонке, блідо-рожеве обличчя, ясна лінія губ, темно-сині, фіялкові очі, по-дитячому задерикуваті — то Зина. Гарненька дівчина, що з неї не можна не милуватись.

4

Коли ми оглянули кімнату дівчат і повернулися до залі, Зина звернулася до мене з запитанням, що його безтактовність зрівноважувалася тільки його недоречністю. Так малі діти, коли приходить незнайома особа, починають якось особливо коверзувати.

Я вже сказав, що окуляри мої не були нові: в одному очкові тріснуло скло, в другому — з дужки випав гвинтик, і я замість гвинтика перев'язав ниточкою, при чому кінчики нитки стирчали в обидва боки. Я не вмів так обрізати нитки, щоб вузол не розв'язувався; отже, довелося лишити кінчики.

На оці саме окуляри й звернула Зина свою увагу.

У Зини хлопчачий голос, різкий і ясний альт. Він якнайкраще гармоніює з цією світлою соняшною залею, з рожевим мармуром дзеркальної підставки, дзвінким мерехтінням хрустальних підвісків на люстрі, зеленими бликами нефритового каміну на блискуче натертому паркеті підлоги.

Мені сподобалася чиста ясність її хлопчачого голосу. Дівчина, яка має такий голос, може говорити, що їй тільки забажається, їй будуть пробачені найбезглуздіші ескапади.

Тримаючи коло губ чашку й перериваючи фразу, щоб трохи відпити кави, розмірено, ніби одстукуючи такт, байдужим тоном з павзами вона запитує мене, чи не припускаю я, що скло з окулярів може якось ненароком випасти і що кінчики нитки, якою перев'язана дужка, краще було б обрізати, і тоді ці кінчики не стирчали б в обидва боки.

Зина вважає, що байдужий тон надасть особливого ефекту її дразливому, розраховано безтактному, бравадному запитанню.

Слова відносні, умовні й сумнівні. Я не повірив словам. Я повірив хрустальній чистоті напруженого дзвінкого альту.

Своїм насмішкувато-іронічним бравадним запитанням Зина захотіла спокусити мене. Зина випробовувала мене. Розсерджусь? Обурюсь? Відповім різкістю? Назову її дівчинкою? Апелюватиму до родинного авторитету Мар'ї Семенівни? Замовкну й промовчу? Сховаюсь? Сконфужений, заплутаюсь і, намагаючись виплутатись, розгублюся в просторах поясненнях?

Зина якнайменше сподівається на те, що я вгадаю її справжній намір подратувати мене й зумію вийти без поразки з того ніякового становища, що в ньому, через її запитання, я опинився.

У відповідь на її запитання я посміхаюсь, простягаю їй свою руку й кажу:

— Зинаїдо Олександрівно! Дозвольте мені замість відповідати на ваше запитання, висловити сподіванку, що згодом, коли ми краще познайомимось, ви подаруєте мені отого ведмедика, яким ви оце бавились. Гаразд?

Вона уважно слухає мою відповідь, очі її гублять свою насмішкуватість, стають спокійними й мудрими; вона хвилину ніби зважує й оцінює мене, чи вартий я такої обіцянки й такого подарунка, потім простягає мені руку й каже:

— Гаразд!

Я почуваю в своїй руці її маненьку м'яку холоднувату руку й пробую її на мить затримати, але Зина раптом вириває руку, спалахує, схоплюється зі свого місця й починає крутитись по кімнаті. Вона сердиться, що я не піддався на спокусу її іронічної бравади, що вона простягла мені руку й що навіть обіцяла подарувати ведмедика. Ні, вона не хоче, щоб я тріумфував перемогу.

Мар'я Семенівна зупиняє Зину:

— Зино! Сядь, не крутись і не пропонуй Іполітові Миколайовичу дурних запитань. Що він, бачивши тебе вперше, гадатиме про тебе?

Зина сідає, поправляє спідницю, складає на колінах руки й каже:

— Я не знала, Іполіте Миколайовичу, що у вас блакитні очі. Мені здалось, що вони сірі.

Зина не подарувала мені своєї поразки. Вона не простила, що їй того разу не пощастило роздратувати мене. Мовчки, нічим себе не виявляючи, вона ждала зручної хвилини, щоб повторити свій напад.

Сталося це тижнів за два після того, як я почав викладати в Тихменєвих. Мене звичайно після лекції запрошували лишитись пообідати. Я не відмовлявся. Годували в Тихменєвих добре, та й провести годину в теплій кімнаті за тих часів теж було не абищо.

Якось під час обіду Зина повторила свою витівку, на цей раз приперчивши її й надавши їй особливо гострої пікантності. Вона любила переперчені страви. З усіх відтінків, властивих її розмовам, вона цінила різку уїдливість, що шокувала і вражала присутніх своєю одвертістю. Їй подобалось ставити запитання несподівано й руба. Ніщо їй не перешкоджало запитати таке, що повинно було осоромити як того, хто таке запитання висловлював, так і того, до кого з цим запитанням звертались.

У павзі між розмовою, що точилася за обідом, раптом, зовсім несподівано, Зина звернулась до мене:

— Скажіть, Іполіте Миколайовичу, що ви робите зі своїми окулярами, коли цілуєтесь? Ви їх здимаєте чи ні?

Збентежена Леся, обурившись з Зини, штовхнула її під столом ногою й ущипнула її. Мар'я Семенівна, поклавши ножа й виделку, змогла тільки одне слово вимовити:

— Зино!..

Запитання було таке раптове, що, зникновівши, я не найшовся будь-що відповісти, хоч почував, що треба щось сказати, що мовчати виходить ще ніяковіш. Як мога спокійніш я відповів:

— Бачте, я не мав нагоди спостерігати.

Потім, зрозумівши, що відповідь ця бринить досить неймовірно, додав:

— Не звернув уваги.

А Зина, побачивши, що я зникновів, не слухаючи моєї репліки, повернулась до Мар'ї Семенівни й поклала свою руку на її. Вона одягла машкару проникливої дитячої покірної ніжності, ласкаво пригорнулась до матері й ніжно гладила її руку. В її очах, проте, стрибали бісенята. Я передчував, що у відповідь на материн докір вона

зуміє попросити пробачення так, щоб це пробачення вийшло уїдливіше од першої провини.

— Ма, — сказала Зина, зберігаючи наївно-невинний дитячий тон, — ти, здається, сердишся на мене, що я запитала в Іполіта Миколайовича про окуляри, що він з ними робить, цілуючись. Але це, ма, зовсім мене не цікавить. Я просто хтіла подивитись, як він ніяковіє й червоніє. До речі, ма! Будь ласкава сказати Лесі, що це нечемно штовхатись під столом ногою й щипатись.

Леся застигає в німому мовчазному подиві: у Зини вистачає нахабства після всього сказаного й зробленого ще на когось жалітись і говорити про чемність!..

6

Поволі я втягувався в родинний уклад Тихменєвих. Я звикав до них, вони звикали до мене. Зина!.. Авжеж!.. Тільки вона... Коли б не Зина, то від викладання на Староміській вулиці в родині Тихменєвих у мене лишалися б приємні тільки спогади про лагідні години спочинку в м'якому кріслі, про затишну комфортабельність теплих кімнат, про бездоганно виконані письмові Лесині справи, про її ретельно підготовані відповіді.

Усе було б гаразд! Але Зина?! Комфортабельність переставала бути затишною, години лекцій лагідними, а запрошення пообідати чи повечеряти приємними. З Зиною все летіло шкереберть. Під час лекцій вона пустувала як мала дівчинка, як учень трудової школи з VI групи.

Мені пригадується епізод, що трапився на одній із лекцій.

На столі коло себе Зина звичайно тримала ведмедика. Ведмедик сидів, схилившись тулубом вперед і уткнувши морду в стіл. Він дрімав коло книг і зошитів, цей суворий племінний тотем північноамериканських диких лісових Дакотів, — милий кімнатний бог маленьких ніжних і теплих сердець нашої дітвори, що за останні двадцять років покорив їх безроздільно.

Зина запевняла, що ведмедик дає їй поради і без ведмедикових порад вона аж ніяк не рішить жадної найпростішої задачки. Коли в неї не ладилося діло з письмовою справою, Зина починала сердитись на

свого Мишку, брала його за лапу й починала розмахувати ним у повітрі.

Між нами відбувався діалог:

— Зино! Будьте ласкаві, залишіть ведмедика. Ви не даєте працювати Лесі.

— О, Іполіте Миколайовичу! Але ведмедика треба покарати, бо він не хоче мені допомогти.

— Прошу! Мені здається, що він взагалі вам перешкоджає, і я радив би вам сховати його до шафи.

— А, так і ви знаходите сьогоднішнє його поводження прикрим? Я не помилилась! Ми його покараємо!

І Зина починає розмахувати ведмедиком усе швидше й швидше, потім з розмаху кидає його на стіл, каламар перекидається, атрамент розливається, заливає зошити, стіл, книжки. Леся зчиняє галас.

Появляється Мар'я Семенівна. Кличуть Уляну. Лекція переривається, починається прибирання.

А поки прибирають, Зина повчає:

— Отже, сьогодні ведмедик справді ведмедикуватий і незграбний. До того ж бешкетник. І невдячний: я його люблю, а він ось таке наробив! Шкідлива тварина!

Врешті лекція замість півтори години тягнеться дві з половиною, і я вертаюсь додому з болем голови.

Викладання в Тихменєвих вимагало чималого нервового напруження й повсякчасної уваги. Кожна нова лекція приносила нові витівки. Щохвилини треба було чекати чогось несподіваного. Мої розрахунки на приємні години спокійної праці розвіялися геть.

7

Бували дні, коли з важким зідханням і тягарем на серці йшов я до Тихменєвих. Бути весь час на сторожі, в напруженому чеканні несподіваного випадку, — це стомлювало. Зина стежила за кожним моїм словом, за кожним моїм рухом. Кожне слово могло дати й давало їй привід почати пікіруватись зі мною. В інші моменти мене охоплювала слабкодухість, і я не раз збирався відмовитись од своїх лекцій.

Та я не відмовився! Нема такого становища чи почуття, до якого б людина не могла призвичаїтись і навіть найти його природним і втішним. Так і я! Важко було перший місяць, півтора, а потім я звик, втягнувся. Я навчився на удари відповідати ударами. Мене інколи навіть захоплювало це перекидання гострими уїдливістями: вона кидала, я одбивав; вона, підхоплюючи, повертала їх назад і я, ухилившись, мав приємність бачити, як Зина програвала партію.

Зині, кінець-кінцем, не доводилось нарікати на свого партнера.

Та все ж таки я мав перед Зиною чималу перевагу: я не губився, і, коли мені траплялось програти, я приймав свою долю зі стоїчною покорою. Зині ж бракувало витримки. Вона змагалась тільки для того, щоб перемагати. Вона цінила не гру, не змагання, а перемогу. Нею керувало бажання бачити супротивника переможеним, скиненим у порох.

Коли вона почувала, що не в силах дати одсіч, вона сердилась, її фіялкові очі темніли, а ніжно-рожеве обличчя блідло. Нездібна стриматись, вона з гуркотом одсовувала стільця й, не кінчивши обіду, йшла до себе в кімнату.

Я не був задоволений з таких хвилин. Стороння людина, до того ж людина м'яка, з лагідною вдачею, я бував тоді в становищі якогось бешкетника.

Присутні робили вигляд, що не помічають Зининого відходу. Обід кінчався в тиші, і Леся уважно підтримувала напружену та вимушену розмову за останні газетні новини або ж за ціни на тістечка у Фрудзинського й Валентина.

IV

1

Першої половини року 1923-го мої лекції в родині Тихменєвих, почавшись у лютому, тяглися до травня. У травні Тихменєви виїхали до Москви, де Олександр Владиславович в одній з підмосковних місцевостей підшукав для своєї родини дачу. Лекції було перервано до осені.

Признатися, спочатку я був утішений, що лекції припинилися. Я лишився сам, та це почуття самоти прийшло як почуття визволення. Як стримано не ставився я до Зининої манери поводитись, все ж таки постійні її ескапади, кінець-кінцем, дратували й стомлювали.

Перший час після від'їзду Тихменєвих до Москви я спочивав, проте недовго... Надто швидко я зрозумів, що мені бракує Зини, що в мені прокидається гостре бажання бути з нею, що день без бравадних її ескапад стає безбарвним і нудним.

Літо того 23-го року принесло мені нудьгу, якої я досі не знав і якої я не міг ані заховати, ані перемогти. Ні, я не міг і не вмів перемогти! Я не звик нудьгувати, а тому з особливою хворобливістю переживав ці химерні напади химерного настрою. Мене опанувала квола нудьга довгих літніх сонячних днів. Кожен новий день приходив порожній, небажаний і непотрібний.

Нудьга — то потвора з головою Горгони. Нудьга приносить з собою біль, викликає в людині химерні ілюзії, що досі спали, не прокидаючись, в невідомих і темних проваллях душі. Коли б рік або ж пів року назад мені хтось сказав, що я чинитиму те, що я роблю зараз, я знизав би плечима й засміявся б у вічі: чого не вигадують люди!.. Я не знав, що кожна людина, яка б твереза та позитивна вона не була, завжди здібна віддатись болісним тривогам потворних ілюзій і в самій цій мучительній тривозі вигаданих уявлень знайти для себе втіху.

Шукаючи будь-якої розваги, я пішов до кіна. Я сподівався, що мерехтіння темних і світлих плям на швидкому бігові екранних картин, вигадані пригоди героя, сміливого та хижого, заплакане обличчя вродливої героїні, викраденої жорстоким і лихим злочинцем, ковбої й коні, смокінги й авта розвіють хоч на декілька годин мою нудьгу.

Я ввійшов у фое. До початку сеансу лишалось хвилин з п'ятнадцять. Не без перешкод я розшукав вільне крісло й сів. Галасливий натовп тіснився коло зелених запон на дверях, що вели з фое до зали. За гудінням вентилятора й розмовами публіки ледве було чути звуки піяніна, що приголомшені доносились із залі: на зміну веселому вальсові прийшов урочистий марш.

Згуки бравадного маршу, чіткого й ударного, якимсь раптовим поворотом пам'яті нагадали мені Зину. І в цей момент я побачив її. Вона стояла, розглядаючи фотознімки, спиною до мене, струнка, в прозорій легкій кофточці, з шапкою каштанового волосся над підголоною шиєю, злегка похитуючись, як це була в неї звичка. Це легке ритмічне похитування, сіро-сталеві довгі, улюблені Зинині панчішки й туфлі з вузькими носками на низьких заkabлуках остаточно упевнили мене в тому, що це Зина.

Це тяглося секунду й було несподівано. Я ладен був скрикнути, я з силою стиснув ручки крісла й напівпідвівся, щоб кинутись назустріч Зині, коли дівчина, що так дивно нагадала мені Зину, кінчивши розглядати фотографії, повернулась, і я побачив кругле, добродушне, червоне від спеки обличчя, хусточку, згорнену в комочок, і портмоне в руці.

Ілюзія зникла, але пережита ілюзія була така жива, така певна, що потрясла мене. Тепер, згадуючи про ці дні, я можу зазначити одне цікаве явище: ілюзія, що виникла й зникла, хоч і принесла мені почуття гіркого пригноблення, але зробила бажання бачити Зину ще напруженішим та палкішим.

Я не захтів дивитись картини. Я вийшов з кіна, хитаючись, хворий і розчарований. Проте розчарування вистарчило не надовго. Ілюзія зустрічі отруїла мене примарою солодкого чекання, вона зробилась

нібито новим приводом шукати нової зустрічі, нових повторених подібностей.

Одного разу, ішовши вулицею, я побачив в вікні трамваю рожеве обличчя, ніби Зинине. Як швидко не пронісся з гуркотом повз мене трамвай, я побіг навздогін, я наздогнав трамвай, я вскочив на площадку, але, пройшовши весь вагон, розштовхуючи, наступаючи на ноги й вислухуючи сварливі нарікання, і оглянувши всіх, що були у вагоні, я переконався ще раз, що це була тільки випадкова побіжна омана.

Досить мені було побачити на вулиці подібну сукню, капелюх, струнку постать, дівчину, що її профіль нагадував Зинин, серце моє йокало, хололо, тремтіло і, обірвавшись, падало. Вона! Вона! Вона! Чи може статися, що це не Зина, коли я так нестерпуче хочу її бачити?! Хай з самого початку я бачив, що подібність дуже незначна, що це, кінець-кінцем, не Зина, я з почуттям гострої схвильованості, в якому певність було змішано із сумнівом, тривогу з надією, прискорював кроки, заходив уперед і уважно розглядав зустрінену незнайому. Ні, не Зина! І на цей раз не вона!..

Після того як я впевнявся в помилці, у мене, очевидно, був такий розгублений, безглуздий і розчарований вигляд, що якась насмішувата й жвава дівчина, яка мені здалась подібною до Зини і яку я, зайшовши вперед, уперто й настирливо роздивлявся, не витерпіла, пирснула зі сміху й, показавши мені язика, втекла. Це так було схоже на Зину, що я, в свою чергу, засміявся й пішов геть, веселий і бадьорий.

Сидячи в саду на гірці над Дніпром, я згадував про цю пригоду і весело при тому посміхався. Того дня в мене був втішний і радісний настрій.

3

Я бачив ясно смішний бік моїх вигаданих і курйозних пригод, але це не ставало на перешкоді з піднесенням запалом переходити від однієї безглуздості до чергової іншої. Мені завжди закидали брак фантазії. Тепер я впевнився, що я чистий фантаст, здібний на химерні вигадки

й уявлені вчинки. Створити собі вигадану мету, щось подібне до мети, і блукати безпорадним мандрівником. Це був я!

Я не був я. Я поводився як нерозумний 17-літній хлопчик, що для нього кожна уявлена химера — то бажаний принагідний спосіб пізнати, що з себе являє життя. Охоплений потворною маячнею, я ладен був згодитись з істиною парадоксального твердження, що згідно з ним *нема нічого неможливого в цьому світі, де тільки неможливе можливим буває*.

У ті дні химер і маячні я повірив у можливість неймовірного. Хоч мені чудесно було відомо, що Зини немає в Києві, але я, незважаючи ні на що, віддався сподіванці її побачити. Надіятись було безглуздо, але я надіявся. Що безглуздіша була надія, то всевладніше ставало почуття сподіванки. Я знав, що Тихменєви виїхали з Києва й до осені в Київ не повернуться. Я це знав, але я *хотів* бачити Зину. Досить того, що я бажав, і ось уже все інше було заперечено й одкинено задля цього одного-єдиного бажання. Бажання було міцніше од свідомости реальности.

Підвладний єдиному бажанню, певний, що неможливого нема, відданий химері, я сподівався, що Тихменєви *раптом* повернулися до Києва. Мало що в людському житті статися може? На підмосковній дачі почав текти дах, остаточно похололо, протягом цілого місяця йдуть безугавні дощі, хтось із родини захворів, Олександра Владиславовича відрядили до Києва, або ж він вирішив, що треба не припиняти лекцій і поновити навчання. Мало як могли скластися обставини, що примусили Тихменєвих повернутись до Києва.

Мій час було віддано довгим і невизначеним прогулянкам. На Староміській вулиці, де мешкали Тихменєви, мене, мабуть, кінець-кінцем, знали пожильці всіх будинків і всіх квартир. Куди б не треба було йти, ця вулиця принагідно входила в маршрут моєї мандрівки. Але в більшості мені зовсім нікуди не треба було йти, і тоді мені не лишалося нічого іншого, як знов-таки йти на Староміську. Протягом дня не раз і не два проходив я цією вулицею. Усталеної норми кількості разів, що я маю пройти повз будинок ч. 27, не було, але я не сумнівався, що чим більше й частіше я там проходитиму, тим справа буде певніша: я не промину часу приїзду Тихменєвих.

Кожне місце, де я колись випадково стрівав Зину, давало мені привід сподіватись, що я мушу знов її тут спіткати. Безглуздим ідіотом я тинявся з вулиці на вулицю, од вітрини до вітрини, од одного парадного до другого.

Я не певен, що це було кохання. Швидше, це й не було кохання: просто нудьга канікулярного дозвілля, спека, самота, порожність, не знати, що робити й куди приткнутись. Просто у місті стоїть надто велика спека, і від цієї спеки в мене ослабли нерви. Просто мені нема куди й чому йти. Не все одно, куди йти й де тинятись?

Відомо добре, що всі людські химери виникають з дозвілля. Звички, що їх було вироблено за зиму, тепер з початком шкільних канікул раптом порушено: тому-то я й не найду ніяк собі певного місця.

Спека вимотувала мене вщент. Я нудьгував, блукав по вулицях, томився.

4

Обідав я того літа в їдальні Kola Kobiet проти Золотих Воріт. В їдальні давали на обід польський солодкуватий борщ, фрикадельки з картопляним пюре й одвареними бурячками, полляті рудою водичкою.

По обіді знов починалося тіньове маніякальне блукання по вулицях Києва.

Під вечір я неодмінно повертався додому. Я не ризиковав проминути листоноші.

У кімнаті моїй було душно, стіни палали спекою, термометр показував 23° на Реомюрі. Через одчинене вікно в кімнату повзли пахощі кльозету, кухні, випраного шмаття, розвішаного на шворці, протягненій через двір. Я наливав на підлогу води, гадаючи хоч у такий спосіб зменшити задушливу спеку кімнати.

Щодня між 6-ю і 7-ю годинами вечора листоноша розносить листи. Про листування ми ні з ким з Тихменєвих не умовлялись. Мене ніхто не просив писати, а я не наважився звернутись з запитанням про дозвіл черкнути про Київ і киян. Проте щодня я стеріг постать листоноші з такою нетерплячістю, ніби бажанішої особи не було на

світі. Що менше було підстав чекати листа, то настирливіше я стежив за листоношею.

Ніхто, розуміється, не говорив про регулярне листування, проте слід було припустити, що Зина в яку-небудь капризну хвилину захоче написати мені декілька слів. В цьому нема нічого неможливого.

Мої міркування, що ними я тоді аргументував свої сподіванки й розрахунки, здавались мені цілком тверезими й бездоганними. Не сьогодні, так завтра, щонайпізніше післязавтра я одержу листа від Зини.

Мені не сидиться в кімнаті. Не сидиться не тільки тому, що в кімнаті спека й мухи, а головним чином тому, що я не можу покластися на листоношу. До нього в мене недоброзичливе почуття. Він надзвичайно недбайливий. Замість розносити листи по квартирах, як це його обов'язок і як за це навіть і в газетах дописи друкували, він звичайно суне листи двірникові або ж хлопчикові, що бігає по двору: «Передай!». А хлопчик та й двірник гублять листи.

Я не всиджую в кімнаті і виходжу стежити за листоношею. Я бачу: листоноша зайшов у будинок ч. 134, звідтіля він виходить швидко, але в сусідньому будинку ч. 136 він бариться. Я ходжу повільною ходою, не поспішаючи, удаю, ніби прогулююсь, хоч, певне, з того удавання нічого не виходить, бо, турбуючись не проминути, коли листоноша вийде з будинку, де він чомусь так довго загаявся, я весь час обертаюсь, зупиняюсь і дивлюсь.

А! Нарешті листоноша йде в наш двір. Я входжу за ним. Я роблю вигляд, що листоноша зовсім мене не цікавить, ніби я й зовсім не дивлюсь, куди він понесе пошту. Та я бачу, що він поніс листа до Огородніх, до Каплунів, до Блевошайтисів. На наш парадний він не заходить.

Сьогодні для мене листа немає. Мабуть, буде завтра.

Завтра повторюється все спочатку: удавана прогулянка, повторена байдужість, моя нетерплячість, серце, що колотиться, листоноша з сумкою для листів, і жадного на моє ім'я листа.

Уся безнадійна безглуздість мого поводження для мене ясна, як ні для кого. І це найгірше. Найприкріше божеволіти, зберігаючи ясну свідомість свого божевілля. Кожну ілюзію отруєно свідомістю її

ілюзорності. І разом з тим нема сили, нема волі скинути з себе потворні примари літньої душною кволою нудьги.

Що безнадійніше було чекання, то упертіше продовжувалося моє самотнє блукання по вуличній літній спеці.

5

Одного разу я не витримав. Я вирішив зайти до помешкання Тихменєвих. Я піднявся сходами і подзвонив. Подзвонив раз, пождав. Ще раз подзвонив, ще пождав. Уляна, очевидно, спала. Мені прийшлося прождати хвилин з п'ять, аж поки я додзвонився й за дверима почув запитання:

— А хто там?

Я назвав себе.

Уляна загуркотіла прогоничами, ланцюжками, засувами, ґратами і, позіхаючи, з заспаним виглядом одчинила двері. У мене був наготований для Уляни благовидний привід, щоб пояснити мій непередбачений візит. Я сказав їй, що, мовляв, я забув свого часу узяти у панянок деякі мої книжки, а тепер ці книжки мені дуже потрібні.

Уляна ввела мене.

У кімнатах було світло, душно й сухо. В променях сонця, підіймаючись над блискучим світло-жовтим паркетом, тремтіла легка, пухка прозора курява. Меблі, що завжди здавались масивними й урочистими, тепер у білих чохлах стояли ще урочистіші та масивніші. Великі картини були затягнені марлею. Білими саванами гігантських мерців вони марили в зупиненій німій тиші порожнього помешкання. Великі дзигарі з широкою лопатою маятника пробили тричі, щоб потім тиша знов застигла в напруженій всевладності. Боярич у червоному кафтані дивився в невизначену просторінь своїми спиненими синіми очима.

Я ввійшов у залю. Звичайно Зина вихорем, сковзаючись по паркету, вилітала мені назустріч, щоб з криком: «Леся, мама, Іполіт Миколайович прийшов на лекцію!» — кинутись назад. Сьогодні ніхто не вибіг мені назустріч. Марні сподіванки! Тільки тіні тих, що були ще недавно тут, промайнули на мить і зникли.

Підвладна тиші порожніх кімнат боса Уляна ходила обережно й тихо. Мене ж ця гнітюча тиша нервувала. Мій голос, розриваючи мертвотну скованість тиші, бринів якось особливо різко та лунко. Через порожні кімнати я пройшов з навмисним шумом, тупаючи черевиками й різко розкривши двері в кімнату дівчат. Цим тупотінням, цими різкими рухами я ніби сподівався розірвати ту запону тиші, що відокремила мене й сьогоднішнє «нема» від Зини й Зининого молодого галасливого бешкетування.

Узявши книжки, що послужили мені за привід одвідати Тихменєвих, я вийшов з квартири ще стомленіший, розбитіший, розгубленіший, ніж увійшов. Навіщо я заходив? Може, для того, щоб пересвідчитись, що нікого з Тихменєвих у Києві нема, ніхто не приїздив і не приїде? Може... Знаю тільки, що, вийшовши від Тихменєвих, я знищив ту єдину ілюзію можливої зустрічі, яка протягом багатьох днів жила й жевріла в мені, яку я мовчки в собі плекав.

Але, знищивши цю ілюзію, чого я тим досяг? Чи відчув я будь-яке полегшення? Чи повернувся мені спокій і колишня душевна рівновага? Ні! Так що ж? Чи ж не краще було б і надалі жити цим химерним чеканням неможливої зустрічі, що досі керували моїми кроками?

6

Я дійшов до вулиці Короленка й зупинився. Я подивився на годинника. Тридцять п'ять хвилин на четверту... Дозвілля зробило мене пунктуальним. Я звір'яв годинника на Окрвиконкомі, на телеграфі, на будинку південних залізниць, критому ринку, хронометрі на Хрещатику біля аптеки, в крамниці коло Золотих Воріт, у Зедника... Я часто дивився на годинника, щоб упевнитись, що час плентається мляво й повільно, і що дозвілля робить його безмежно довгим і без міри розтягненим.

Куди повернути й куди йти? Пообідавши в їдальні Kola Kobiet, я звичайно об цей час поспішав додому, щоб стерегти прихід листоноші. Тепер мені нема куди йти.

Я подивився навколо себе і мій зір спинився на червоній, білими літерами писаній, вивісці пивної 1-ї Держброварні Київського харчотресту, К. Шульц. Я завагався. Але вирішення склалося швидко.

На розі Золотоворітської та Підвальної бородатому чорному букіністові я продав за безцінок, не торгуючись, свої книжки та й пішов у пивну. Я випив стопку горілки, що її, приховуючи, було принесено і, так само приховуючи, було віднесено; я випив другу стопку, я випив декілька пляшок пива і сп'янів.

Тарілочка з соленими сухариками й друга з моченим горохом, столик, покритий цератою й заллятий пивом, порожні пляшки і п'яний я!..

Так день, так другий, так третій. Я кинув обідати солодким борщем з буряками та фрикадельками з картопляним пюре. Я пив. П'яний, повернувшись додому, я засинав маячливим, розмореним, спітнілим, важким сном.

7

Я не витримав цього катування, продав якусь золоту дрібницю, що ще залишалась у мене непроданою в голодні роки, і на ці гроші поїхав до Москви.

Я бачив круті, горбаті московські вулички. Я дихав курявою, що її метуть авто, отруюючи повітря бензиновим чадом і пронизуючи мозок диким дзюркотом сирен. Я знемагав від спеки розпечених на сонці кам'яниць і бруку.

Коли я зайшов на службу до Олександра Владиславовича, мене довго не хтіли провести до нього в кабінет, особливо після того, як я, не змігши показати посвідки, мандата чи командировки, заявив, що я до товариша Тихменєва в особистій справі. Мені казали, що в особистих справах тов. Тихменєв не приймає, що я можу звернутись до його секретаря й через секретаря передати те, що мені треба. Я настоював, мені відмовляли. Я мусів просити переказати моє прізвище.

Олександр Владиславович прийняв мене між двома засіданнями: одним, що закінчилось, і другим, що вже почалося й на яке йому треба було кудись поспішати. Він не висловив здивування, побачивши мене, і не спитав, чому я опинився так несподівано тут, у Москві. Він був люб'язний і коректний, як завжди; подякував мені за те, що я так чудесно зумів викликати інтерес до наукових дисциплін не тільки

в Лесі, а навіть у «вітрогонної», як він сказав, Зини; запросив приїхати на дачу і, попереджаючи запрошення Мар'ї Семенівни, запропонував погостювати в них на дачі, скільки мені забажається. Сам же він прохає пробачення, бо вже дзеленчить телефон. Це йому нагадують, що його чекають на засідання. Він має їхати. Коли я хочу і коли нам по дорозі, він підвезе мене. Автомобіль стоїть внизу напоготові.

Я одмовився, подякував і попрощався.

Того ж таки дня я їздив на дачу, але до Тихменєвих не зайшов. Ця постанова не йти до Тихменєвих прийшла випадково й раптом.

Сидівши ще в вагоні, я був повний райдужних мрій. Я раз у раз дивився на годинник, і від нетерплячости мені здавалось, що сорок хвилин їзди не скінчаться ніколи. Я почував себе роздратованим з того, як мляво плентається розхитаний дачний потяг.

Вийшовши з вагона, я уже збирався спитати кого-небудь з тутешніх мешканців, куди мені треба йти, щоб за другим поворотом в третій ділянці праворуч під сосновим бором знайти дачу Пороховникових, — дерев'яна дача з вежею й зеленою альтанкою, що, як розповів мені Олександр Владиславович, її наймають Тихменєви. Але я нікого не спитав про другий поворот у третій ділянці, про дерев'яну дачу з вежею та зеленою альтанкою.

Коли я вийшов з вагона, мене зупинила раптом думка: навіщо я сюди приїхав і що я маю сказати? Мені нема чого сказати. Не розмовляти ж про нескінчений навесні курс і не починати ж одкреслювати в підручниках ті параграфи, що їх слід було б за літо моїм ученицям перечитати?

Я бачу, що дачники, які вийшли разом зі мною з потяга, вже розійшлися, що на станційній платформі нема більше нікого, і я лишився сам. Куди мені йти й про що я думав?

Так! Пам'ятаю: я думав, навіщо я приїхав?

Тепер, коли я близький був здійснити своє химерне бажання, що хворобливо мучило мене протягом останніх тижнів з дня в день, щодня, цілі дні, моє бажання згасло. Коли я міг задовольнити бажання, я більше не бажав. Перед реальною дійсністю моя химера відразу вилиняла, вицвіла, витрухла. Треба було аж сюди приїхати, треба було нарешті опинитися перед можливістю ствердити ілюзію свого мрійного «хочу», щоб одразу переконатися в штучній вигаданості

бажання, породженого літньою нудьгою та дозволлям. З остаточною ясністю я освідомив собі усю химерність своїх вигаданих уявлень. Я знов був тверезий і стриманий. Тільки в глибині душі лишилось почуття порожньости та болючий сором від тих безглуздостей, що так багато я наробив їх за останній час.

Нема нічого хворобливішого від згадки про зроблену безглуздість.

Ні один з моїх знайомих, що добре мене знають, не повірив би, що така спокійна та зрівноважена людина, як я, будши раз у раз для них за зразок стриманости та тверезости, могла наробити стільки безглуздостей. Невже ж я зроблю ще й останню безглуздість, з бухти--барахти невідомо чому, невідомо для чого з'явлюсь до Тихменєвих?..

На платформі дачного полустанку дошки де-не-де погнили й струхлявіли. За дерев'яним будинком станції, подібним до сараю, простяглись сірі виснажені піскуваті лани з рідким ячменем та кволим житом. Вітер здіймає пісок незабрукованої вулички, що йде від станції до дачного посьолка й несе куряву.

За рудим залізничним парканом біліє березовий гай, а за гаєм починається сосновий бір. Червоно-жовті стовбури струнких високих з темно-зеленими верхів'ями сосон відбиваються у ставі з пласкими берегами. Було видно, як у бору гнулись на вітрі верхів'я сосон. Там гули сосни, що їхній гул нагадує гуркіт морського прибою. Я завжди любив, заглиблюючись в сп'янілість дрімотного незворушного спокою, слухати цей глухий гомін соснового бору. Але я не пішов слухати, як гудуть сосни.

Я не пішов до Тихменєвих.

8

У Києві я взявся знов за працю. Благо, почали перепадати дощі й спека зменшилась. Я працював. Нерви заспокоїлись, повернувся сон. Мені вже не треба було шукати порятунку в огидній мішанині самогону з пивом.

Коли ж я знов відчув самоту, я згадав про Мар'ю Іванівну.

V

1

Усе було просто з Мар'єю Іванівною, учителькою тієї ж школи, де я почав викладати з зими року 1921–22-го. З того ж часу почалось наше знайомство і наше приятелювання.

Звичайно було так, що або ж вона приходила до мене, або ж я йшов до неї. Я улаштовував їй справи з дровами, допомагав донести додому пайок чи якимось придбати на виплату крам. Коли я діставав іноді спирт, ми розводили його й пили горілку: я й вона, вдвох у холодній з обідраними шпалерами, перегородженій шафами кімнаті, і тоді ця кімната, де для бляшаної буржуйки ніколи не вистачало дров, здавалась теплою й принадною. Коли щастило продати дещо з речей, смажили яєшню, пекли на салі млинці й пили з сахарином настій яблуневого листу.

Пшоно, картопля, куліш, каша, пів фунта глевкого засміченого хліба; подрані величезні солдатські башмаки зі стоптаною підметкою, підв'язані шворкою, щоб підметки не одвалились остаточно; півтемні глухі печерні вечори, вечори мовчазні й порожні, утома зголоднілих ночей: усе це зближало нас і робило все в наших взаєминах простим і ясним.

Мар'я Іванівна не брала на себе жадних передо мною зобов'язань, але не вимагала нічого й для себе. Вона була вчителькою, є тепер вчителькою й, певне, до самої смерті лишатиметься нею.

Отже, тоді зі школи нам було йти однією дорогою. Ми вкупі виходили після лекцій, коли смеркалось; ішли разом і, ішовши, на одну дивились зірку. Ми бачили, як на вечірньому небі сріблястим сяйвом мерехтіла зірка, слухали, як хрумтіла під ногами тонка крига, що легким шклом під вечір затягувала невеличкі на тротуарах калюжі.

Я думав про свою роботу над кальцієвими сполученнями, про замовлений мені від Цукротресту переклад статті з німецького хемічного спеціального часопису, про вичитані з того ж часопису новітні способи здобувати анілінові фарби й разом про те, що вдома

в мене для каганця немає гасу й що тому сьогодні не прийдеться писати; про незмінний пшоняний кандьор, що його, прийшовши додому, варитиму.

Вона, напевне, думала — про що інше можна було думати, ішовши в ті голодні роки зі школи додому! — про учневі зошити, що їх назавтра треба виправити, про той же пшоняний кандьор і про ненарубані для грубки поліна.

У неї був гас, у мене не було. Без сумніву, що мені зручніше йти до неї, нарубати їй дров, вона зварить куліш і спече перепічку, а потім при каганці я перекладатиму, — гонорар в Цукротресті обіцяли виплатити борошном і цукром, — вона правитиме зошити.

Авжеж, що так!..

У каганці об 11-й годині вигорає гас, буржуйка застигла, з бляшаної труби падають в підставлену миску краплі, що пахнуть дьогтем, за вікном чути вітер і дощ. Чи варт мені йти додому, коли вдвох тепліше й печерний світ не здається таким пустинним?

Солдатські, великі, підв'язані шворкою башмаки, її й мої, ставляться на буржуйку, щоб за ніч на ранок вони трохи підсохли й не були такі важкі й вогкі.

Так почалось і так скінчилось.

Цього року Мар'ї Іванівні припало викладати на першій зміні, мені на другій. Після лекцій я йшов працювати в лябораторію, вона бігла в учительський гурток з перепідготовки. Я перестав варити дома кандьор і обідав звичайно в робочій столовці.

Ми зустрічались з Мар'єю Іванівною, як і раніш, приязно й ласкаво, але все рідше й рідше. І не тому, що не хтіли чи охолонули один до одного, чи забули солодку ніжність голодних печерних ночей, — ні, просто зовнішні життєві обставини склалися так, що нам тепер тільки дуже рідко траплялося стріватись. Отже, після засідання шкільної ради, де неодмінно були присутні вона й я, ми знов, як і минулого року, виходили вдвох.

2

Цього 23-го року ми бачились з Мар'єю Іванівною в останній раз у травні місяці на шкільній випускній вечірці. З вечірки я проводжав її

додому. По дорозі ми зайшли до кооперативу, купили пива, шинки, сиру, також чогось солодкого, якихось сухариків до чаю і, навантажені пакунками, пішли до неї.

Звільнившись од праці, в принадній перспективі двомісячної канікулярної перерви, Мар'я Іванівна була весела й радісна. В той вечір їй не могли зіпсувати доброго й лагідного настрою навіть папірці, принесені з собою зі школи від Наросвіти. Папірці від Наросвіти були звичайні.

Але в той вечір Мар'я Іванівна не хотіла думати за справи. Вона хтіла мріяти про спочинок, тільки про спочинок і більше ні про що. І вона мріяла.

З особливим невластивим їй запалом, Мар'я Іванівна утворювала різні проекти, як найкраще використати літо для спочинку. Вона проєктувала, коли пощастить, тобто коли вистарчить грошей, поїхати на село, щоб пити там багато, багато парного молока, спати, спати вночі й удень, відіспати всі недоспані за зиму години, лежати десь у садку, або ж у полі на копицях пахучого тьмяного сіна і, в повній незворушеності лежавши, спочивати. Вона пропонувала їхати на село вдвох, бо так удвох, мовляв, вигідніше можна улаштуватись і дешевше вийде з половини за хату платити.

Вона мріяла, як ми сидітимемо в садку на горбику в тіні, а перед нами розкинеться широкий обрій зелених лук, ярів, блакитного неба й далеких синіх лісів. На луках сірі дебелі корови, з вим'ям, переповненим жирним молоком, мляво жуватимуть жуїку, одмахуючи хвостами обридливих гедзів і мух. Після косовиці на луках густо квітнуть білі маргаритки, жовті лютики й бліді, ніжно-червоні квіти, подібні на гвоздику, але не гвоздики, — вона не пригадає, забула, як їх звуть. В думках вона вже збирала польові на росяних луках квіти, щоб уранці, коли я, розбуджений криком півня, прокинувся, принести зібрані квіти мені до хати.

Ми слухатимемо співи жайворонків над сріблястим полем молодії пшениці. Десь прокує зозуля. Ми лічитимемо. Для мене зозуля прокує разів 30–40, а для неї сім. Мало? Ну, дванадцять, вісімнадцять. Хіба вона, перевтомлена, надірвана зможе прожити більше, як до сорока год, щонайбільше до сорока п'яти, п'ятдесяти? Хай я подивлюсь, які бліді, тонкі, безсилі її пальці...

Крихти хліба вона лишатиме для голубів. Вона любить, щоб навколо неї туркотіли голуби. Тільки... Лице її хмуриться, ніби від болю. Вона боїться, чи не надто щодня вона страждатиме від цієї насолоди, знаючи, що так недовго все це: і спочинок, і літо, і день, і сонце, і квіти: перерва така коротка, треба писати доповідь, готуватись до іспитів.

Засинаючи в мене на руках, натовлена за день, вона у півсні вже чула густе гудіння бджіл в пасічному затишку, вже дихала медовим духом рожево-білої гречки. Вона заснула, простягаючи мені груди для поцілунка, у невнятному мурмотінні перериваючи глибоким зідханням сну своє останнє запитання про липи й мед:

— Ти любиш, як пахнуть липи? Любиш липовий мед?

Відповіді моєї вона не почула, бо спала.

Я обережно переніс її з канапи на ліжко, поцілував у губи, накрив ковдрою й тихенько навшпиньках вийшов з кімнати. Двері, нечутно причинені, ледве-ледве рипнули.

Попросивши господиню закрити за мною парадний хід, я вийшов на вулицю.

3

На вулицях квітли каштани. Свіжий весняний вітер шепотів листом, з верхів'їв каштанів він звівав рожеві пелюстки квітів і, обережно й ніжно своїм вогким й м'яким подувом торкнувшись на мить обличчя, відходив далі у веселі мандри в синіх присмерках зоряної травневої ночі. Пітьма вулиць була повна голосів. Жінки проходили, щільно пригортаючись до своїх супутників, і їхній сміх, напружений і схвильований, завмираючи в тіні дерев, переривався звуком поцілунку. Червоний кармін на губах жінок полум'янів червоним полум'ям, запаленим пристрастю чоловіків. Місто марило весняним бредом. У кіосках, освітлених електрикою, на розі вулиць, жваво торгували сельтерською й ситром. В повітрі, насиченому бажаннями, вода не зменшувала згаги.

У цій атмосфері бажань я відчував, як у мені прокидається якесь невиразне нове почуття, розбуркуючи глибокі, неznані душевні рухи й настрої, що досі я не давав собі в них звіту. Поза своєю волею я віддавався маревам весни. Я бачив ніжні риси обличчя, чіткий

профіль, ясну лінію губ, чорне волосся на маленькій голівці, теплий куточок на шиї за вухом, покірно схилений овал плечей і спини.

Я випив не так багато, але я почував себе п'яним. Свідомість було отруєно й затьмарено; в скронях у важких ударах, здавалось, налятий живим сріблом, бився живчик. Я дихав важко з глухим хрипом, так ніби довго й без зупинки біг. В скаженому танкові все навколо мене й я сам завихрилось, закрутилось, знялось. Далі я не міг іти. Хитаючись, щоб не впасти, я сперся на стовбур дерева.

Через хвилину мені стало трохи краще. Я перейшов через вулицю і в кіоску пожадливо, як і інші, пив сельтерську.

Машиналино я розплатився за воду, машиналино взяв решту, машиналино повернув назад. Мені було надзвичайно душно, й я задихався. Розстьобуючи толстовку, я так рвонув комір, що гудзика одірвав з матерією. Але тоді я не помітив цього.

Я швидко пройшов декілька кварталів; я поспішав; мені уявлялось, що мені треба поспішати. Тільки опинившись коло будинку, де жила Мар'я Іванівна, я зрозумів, що помилився. Я йшов не сюди.

Так, я йшов не сюди!.. Серце раптом заболіло в нужденній, невимовній нудьзі. Мене охопила велика слабкість, серце не билось, ноги не рухались.

Щоб дістатись додому, прийшлося взяти візника.

То були перші прояви моєї химерної хвороби. З того самого вечора почалося в мене становище душевного розпачу, розбиття й розгублености, коли я, охоплений нудьгою по Зині, створивши вигадану ілюзію, маніякальним бродягою блукав по вулицях міста в сподіванні неможливої зустрічі.

4

Віддавшись хворобливим химерам, я зовсім забувся за пропозицію Мар'ї Іванівни їхати з нею на село.

Мені казали, що одного разу, коли мене не було дома, Мар'я Іванівна заходила й навіть досить довго мене чекала в моїй кімнаті, але, не діждавшись, пішла. Заглиблений у себе, одержимий примарою самотніх галюцінаційних блукань, я до Мар'ї Іванівни не навідався.

Тепер після всіх безглуздостей, що я їх наробив за останній час, після не менш безглуздої подорожі в Москву, повернувши собі рівновагу, вільний нарешті от потворного бреду, я із сумом відчув усю нечемну прикрість тодішнього мого поводження.

Я вирішив, не гаючись, піти до Мар'ї Іванівни, просити в неї пробачення і в той чи інший спосіб залагодити ніяковість. Коли, справді, Мар'я Іванівна здійснила свій намір поїхати на село, то довідатись, куди саме вона поїхала, написати їй ласкавого листа, а може, і самому податись до неї на декілька днів. Тільки навряд чи поїхала вона; напевне по-давньому сидить у місті, у себе в кімнаті, нудьгує на самоті серед книжок, готуючи доповідь для гуртка.

Вийшло останнє.

Мар'я Іванівна на село не поїхала.

Вона пізнала мій гуркіт, і сама вийшла одчинити мені двері.

На ній був довгий, так давно добре мені знайомий пістрявий ситцевенький халатик. Посміхаючись ласкавою півсонною розпливчастою посмішкою, вона стріла мене радісно, без будь-яких докорів, так, ніби вчора тільки ми бачились з нею востаннє. У темній вітальні руки на мить сплелися навколо шиї:

— Моя хороша!

— Мій хороший!

У кімнаті Мар'ї Іванівни панує тиша й півтемрява. Вікна завішано, і там, де падає на підлогу соняшний промінь, там півтемно особливо густа й темна.

Ми сіли на канапку, потерту, стареньку канапку вчительки.

Я беру обличчя Марусине в руки й допитливо вдивляюсь в її півсонні сірі очі, в зморшки під очима, в гостру глибоку рису, що йде в неї від тонкого носа до кінців губ. Ні, вона не погрубшала й не спочила!.. Десь там, глибоко в душі, ворухнеться невимовний жаль: до неї? до себе?

— Спала?

— Спала!

Я притягаю її голову й цілую. В денній кімнатній півтемні її лице здається таким хорошим, милим і бажаним. Час, огорнений у дзвінку тишу кімнати, тягнеться густою солодкою прозорою медвяною стрічкою. Губи тануть в губах. Губи розпластуються, розпліскуються. Від поцілунків у неї припухають вії й обличчя блідне.

На село ми не поїдемо: уже й канікули швидко кінчаються, та й грошей лишилося обмаль, але ми можемо щодня переїздити на той берег і проводити цілий день на Дніпрі. Цю постанову приймаємо без довгих обговорень:

— Дайош сонце й повітря.

Щоранку я виходжу з дому, коли вулиці ще порожні й повітря м'якою димкою огортає широкі просторони київських гір та ярів, купи темної зелені й будинків з бурого каменю. Я виходжу з дому, поки в тіні зберігається нічна прохолода, хоч зараз усі навколо речі заздалегідь вже відчують наближення денної спеки.

Я минаю сірий бетонний портик і, зійшовши по ступеньках, сідаю на одній з бетонних лавочок. Тут я чекатиму, як умовлено, Мар'ю Іванівну. Бетон лавочки ще зберігає вогкість од недавнього дощу, що йшов увечорі і вночі.

Зеленим схилом гори під гострим кутом зрізано обрій, острів, Дніпро, задніпровські луки. Рудий бляшаний димар водогінної станції конкурує з зеленими тополями й білою колоною пам'ятника.

Ще рано... Повз мене східцями стрімголов, переганяючи один одного, проносяться галасливі хлопчики з вудками й кошиками, що поспішають один перед одним захопити на березі кращі місця; проходять мляві розхристані повії, що йдуть після безсонної ночі висипатись під східцями або ж в кущах на горбах, порослих густою травою. Зрідка збіжить службовець з туго набитим портфелем, заклопотаний і швидкий, в надії викупатись і не спізнитись на початок служби. Пройдуть з книжками студенти ВИШу, він і вона, з солодкою мрією поєднати Дніпро, сонце, кохання й призначений на післязавтра іспит.

Я сиджу не дуже довго. Мар'я Іванівна акуратна й не примушує себе довго ждати. У неї в руках пакунок, загорнений в газетний папір: в пакункові купальний костюм і щось їсти.

Я цілую їй руку, й ми сходимо східцями вниз до Дніпра.

Дніпро блищить на сонці лускою якоїсь величезної срібної риби. Роздріблюючись на променисті краплі, сонце пливе в тремтінні хвиль. Очі сліпнуть од нестерпного саява.

Свіжі нові соснові дошки пристані пахнуть живицею. Великий дуб похитується й раз у раз ударяється об пристань. Од води віє прохолодою.

Я стрибаю в дуб і протягую Мар'ї Іванівні руку:

— Гоп-ля! Ходіть!..

Але вона не відразу наслідуюється переступити; перехід з пристані в дуб здається їй небезпечним. Хоч Мар'я Іванівна і не признається, але я певен, що складна процедура переходу нервує її, псує їй настрій і значною мірою отруює насолоду їхати на той берег

— Марусю! Швидше, сміливіше! Давайте руку!

Видимо хвилюючись, їй приходить перемогти, примушувати себе. Вона перше дає мені пакунок, дає одну руку, потім другу, потім нерішуче ступає однією ногою на лавочку дуба, а тоді я підхоплюю її, і вона падає мені на руки в обійми.

Небезпечний момент минув. Мар'я Іванівна в човні.

До розпечених бортів дуба боляче приторкнутись: сонце встигло вже їх нагріти. Примруживши очі, підставляєш обличчя під соняшні промені: ніби теплі жіночі долоні м'яко пестять обличчя. Ще рано. Дуб порожній. В маленькій затоці, де над водою схилилась верба, а вода здається темно-зеленою, хлопчики з вудками ловлять пискарів, мовчки й уважно стежачи за поплавком.

Коли нам остаточно набридає дивитись на хлопчиків з вудками і в човен набирається ще декілька осіб, ми починаємо нарікати на затримку та виявляти нетерплячість.

Появляється засмалений голий в трусах і дірявому пальті моторист. Мотор заведено. Струмок бензини пахтить і стелиться над водою. Ми рушили!..

6

Тоді цілий день на Дніпрі.

Ми скидаємо взуття й босоніж по болотяному м'якому ґрунті піскуватого Труханова острова переходимо на той бік острова, де тече дніпровський бакай. Там ліворуч, між горбиками, що поросли кущами верболозу, у нас є улюблене затишне місце. Сюди ніхто не заходить і не порушить нашої самоти.

Зберігаючи відбиток тіла в піску з учорашнього дня, залишилася ямка, що в ній лежала Маруся. Купу піску, яку я вчора нагортав на себе, тільки трохи розвіяв вітер.

Це самотнє місце — наше. Тут поблизу ніде нема купальників. Хіба що зрідка осторонь од нас пройде за кущами, згинаючись під вагою відер жінка чи дівчина, та бакаєм, перегукуючись, пропливуть на човні хлопчики.

Самота, тиша, сонце, пісок, кущі верболозу. Можна годинами, не поворухнувшись, лежати на піску й дивитись у блакить неба. Зір зникне в безмежності. В безкрайній блакитній безмежності згубиться час, свідомість, «я», усе, що було, є й буде.

Лаврик проповзе по піску: і в млявості соняшних годин дивуєшся, куди й навіщо він поспішає, коли час зупинився, і на світі є тільки солодка млосна знемога сонця, і вона, тільки вона, ця соняшна знемога, опановує людей і всесвіт.

Нема думок!..

Набравши в руки піску, Маруся, зігнувши долоню, через розкриті пальці сипле тонкий попелясто-жовтий струмок. Повільне падіння піску нагадує їй, що саме так пересипається струмок в склянках пісочного годинника. Вона дивиться на мене й каже:

— Так минає час.

Я нагинаю її голову, цілую в губи, почуваю розпечене на сонці її вузьке й маненьке тіло, цілую очі й відповідаю:

— Немає часу. Є спокій, сонце, тиша й ти!

— І ти!..

Ми вдвох. Ми тільки вдвох. Світ замкнено для нас у невеличкій долині між невисокими горбиками, що поросли кущами верболозу. Тут починається соняшний всесвіт, і тут він кінчається. Нескінченність його вічна. Бажання не прагнуть нічого, окрім цієї вічної нескінченності соняшного дня.

За горбиками й кущами зелена затока. У воді затоки відбивається блакитне небо, зелені верби й високий біло-жовтий пісковатий берег. І все: небо, дерева, берег — живе повторенням, подвоєнням життям у прозорому дзеркалі води.

У тій затоці ми купаємось. Мар'я Іванівна боїться лізти сама в воду, й я її веду за руку. Далі, як по пояс, вона аж ніяк не піде. Я підтримую її

на руці, і вона, плюхتاючись і бризкаючи, безпорадно розмахуючи в воді руками, робить боязкі невдалі спроби вчитись плавати.

Скупавшись, снідаємо. У хліб і в м'ясо завжди натруситься пісок: ми їмо, і пісок хрумтить на зубах.

Тоді знов сон і спокій огортають нас. Над кущами гудуть бджоли, сонні, сонні, сп'янілі від меду й щастя, як сп'яніле й сонне моє серце. Все благо, все добро й благословенний мир і тиша!.. Гірка остання ніжність кохання, коли обидва, він і вона, усвідомили неминучість розлуки й тепер допивають недопите в коханні. Листочки верболозу блищать, ніби ляковані. Вони липучі, гіркі й солодкуваті.

Ми не говорили за розлуку, але для мене й для Мар'ї Іванівни ясно, що ці зустрічі — востаннє і що це літо вже ніколи не повториться вдруге.

У незворушному соняшному спокої ми одсвяткували радість осяйного останнього *сьогодні*, знаючи, що воно одно й єдине, що на кожному «сьогодні» вже поставлено печать невідхильного й неминучого «було».

7

На початку зими 1923–24-го року я міг, нарешті, кинути школу, де вчителював всі голодні роки від року 1921-го. Отже, нам з Мар'єю Іванівною тепер більше не доводилося вертатися вдвох з лекцій чи то зі шкільної ради. Наші шляхи розійшлись.

Я цілком віддався заводові. У мене не було вільної хвилини, щоб забігати до Мар'ї Іванівни. Одного разу я був у неї на іменинах, потім раз ходив з нею до театру. Якось ми зустрілися на вулиці, й тоді я, відклавши роботу, провів з нею вечір. У мене збереглося до Мар'ї Іванівни ніжне почуття, я все ладен був би зробити для неї, але мені було ніколи, надто ніколи, а до того ще й жили ми тепер на протилежних кінцях міста.

Поступивши на завод, я перейшов зі своєї задрипаної кімнати, закуреної димом бляшаної грубки, в нове просторе помешкання у старої Дударихи з двох кімнат, гарно мебльованих, чистих і теплих, з правом користування ванною.

З заводу приходилося повертатись пізно ввечорі, лишивши недокінчені справи на ніч. Де вже тут було думати їхати в інший кінець міста?

Усе було принесено на жертву заводів: дні, ночі, спочинок, увага, турботи, втіха здійснених досягнень, розчарування, схвильованість надії... На мене лягали найрізноманітніші справи. Хоч я з фаху інженер-хемік і сфера моєї діяльності на металургійному заводі обмежується лабораторією, але не було доручення, що тієї зими не припадало мені виконувати.

Майже виключно я стрівався того року із Семеном Кузьменком, призначеним на посаду директора нашого заводу. Його рожеве обличчя зробилося сірувато-червоним. Його шкуратяна куртка вже не здавалась такою новою, як була минулого року, коли Кузьменко вперше завітав до мене. Кобура з револьвером уже не відтягала поясного ремня, хоч у Семена Пилиповича ще й досі лишилася, вироблена за часи перебування на фронті, характерна звичка, властивий для нього жест: простягнути машинально ліву руку назад, щоб поправити револьвер. Тепер звичайно я його бачив з портфелем під пахвою, бльокнотом у лівій руці, закладеним середнім пальцем та олівцем у правій. Від хемічного олівця на правій щоці коло скроні у нього завжди були фіолетові дрібні крапки.

Од лекцій в Тихменєвих я не одмовився. Але, маючи надто мало часу, я тільки іноді, і то дуже рідко, дозволяв собі погоджуватись на запрохування Мар'ї Семенівни лишитись у них пообідати.

Почуття до Зини, що так раптово прокинулося в мене по весні, тепер якось зблідло й ослабло. Я своєчасно вгамував його й не дав йому прорости. Правда, десь у глибині серця збереглися не знищені ще корінці, та служба, робота, службові обов'язки й утома від праці були певною запорукою, принаймні на деякий час, що це почуття не турбуватиме мене новими любовними химерами.

Я тишив себе думкою, що моє почуття до Зини було випадковим настроєм, викликане канікулярним дозвіллям і канікулярною порожньою нудьгою. Мене вабила яскрава й цільна Зинина вдача, її поривність і піднесеність, її здібність захоплюватись і палати. Мене цікавила ця молода дівчинка, що на моїх очах з дівчинки

перетворювалась на дівчину, — отже, чи є для дорослого чоловіка більша принада, як спостерігати цей розквіт дівчачої душі?

Що моє почуття до Зини не було коханням, або краще сказати — ще не було коханням, за це ручилась також і моя відновлена літня любов до Мар'ї Іванівни. Хай це літо було кінцем цієї любови, та воно допомогло мені звільнитись від вигаданої оманної уяви, нібито я кохаю Зину. Для мене поза сумнівом: я не кохаю Зини. Ми друзі, але не більше.

Відданий праці, восени я стрів Зину з вільним і спокійним серцем.

VI

1

Зина за цей час, поки я з весни її не бачив, з дівчинки зробилась дівчиною, трохи виросла, але, вирісши, стала ще стрункіша, ще чіткіша. Вона кинула дражнити мене, як це робила торік узимку, і вже не находила особливого смаку в тому, щоб дражливими запитаннями порушувати мій спокій. В її вдачі з'явилися нові риси, розкрилися нові сторони характеру, що досі дрімали, сховані дитинством. Вона зберегла звичайну для неї манеру ескапад, та замість того, щоб дратувати будь-кого, в ній прокинулося шукання самовизначення. Але і в ці шукання вона вносила властиву для неї екстравагантну бравадність. Їй подобалось зачіпати гострі теми, і вона не зупинялась перед тим, щоб називати речі своїми іменами.

Пригадую один випадок, як Зина з веселим сміхом розповіла, що у фотографічному ательє Мистецького інституту лисий молодий чоловік в окулярах з офіційною, чемною коректністю порадив їй сфотографуватись без убрання, запевняючи, що їй приємно буде зберегти пам'ять про своє тіло, коли воно було молодим, міцним і свіжим

— І ви?.. — питаю я.

— Що я? — перепитує Зина.

— Ви образились? — додаю я.

Але Зина з лагідним спокоєм мудреця, що звик приймати все, не хвилюючись, відповідає мені:

— Я подарую вам один із знімків. Ви виберете, в якій позі я більше вам до вподоби.

— Сподіваюсь, — кажу я стурбовано, — що ви принаймні заборонили виставити знімки у вітрині чи, що краще, вимагали, щоб вам повернули негативи?

— Навпаки, — рішуче спростовує Зина, — я збиралась спитати вас, чи не підете ви завтра зі мною подивитись на мої фотографії.

Зина вміла не рахуватись з умовностями, висловлювати різкі думки й обстоювати погляди, що могли шокувати й дивувати.

Усе здавалось їй ясным, простим, дозволеним, приступним і можливим: кохання, плоть, радість, поцілунок, столик у кав'ярні чи в барі, карбованець, поставлений в рулетку, джазбандовий вереск, гримувальний олівець, парфуми, манікюр, коротка спідниця, шовкові панчішки, сонце, вітер, пляж, купальний костюм, засмалене тіло, оголеність, горілка, коньяк, шоколад, тютюн, лайка, міцна, як махорка, і папіроса в губах, кандьориста, як лайка.

Вона була надто розумна, щоб надавати будь-яку вагу й значення цінностям, що їх попередні покоління вважали за усталені правила, принципи, норми й мораль. Для Зини не було нічого забороненого, недозволеного, неможливого або ж недосяжного. З ясною свідомістю вона спостерігала себе, Леся, мене, свої почуття, оточення, людей, речі, події, ідеї та факти. Їй подобалося проголошувати думки, що бриніли особливо суперечливо й дивно в затишній обстановці тихменівського хатнього укладу. Її вабила плякатна крикливість гучних і різнобарвних викликів. Вона говорила так, ніби хотіла знищити все, що для інших було недоторканим і непорушним.

У моїй пам'яті збереглось декілька таких «деструктивних» «vers-libre-них» Зининих розмов зими 1923–24-го року. Особливо яскраво збереглась у моїй пам'яті одна, коли ми говорили про безневинність, падіння, мораль, про істини неправдоподібні й неможливі, коли Зина розповіла мені про поета Стефана Хоминського, що з ним вони, Зина й Леся, познайомилися улітку, на підмосковній дачі живши.

2

За великим столом в їдальні у Тихменєвих сиділи ми, як звичайно, вчотирьох: Мар'я Семенівна, Леся, Зина та я. Над столом під абажуром з зеленого шовку горіла лампа. Буфет, картини на стінах, широка канапа й низькі крісла танули в півтімі. Ми кінчали обідати.

Не пригадую, з якого саме приводу почалася розмова. Може, з приводу якоїсь нової книжки чи п'єси, чи хтось був на якомусь диспуті, або ж яка-небудь дама приходила до Тихменєвих обурюватись із зіпсованості сучасної молоді.

Здається, говорили з приводу якоїсь книжки, бо Зина нападала на письменників, обвинувачуючи їх у тому, що вони менше знають сучасність, ніж намагаються те показати. Я не читаю книжок, я тільки купую книжки. Мені не вистачає часу їх читати; белетристики ж, особливо сучасної, я не люблю зовсім. Отже, для мене лишилося неясним, з приводу якої книжки заходить розмова.

— Коли письменник, — каже Зина, — бере за тему для свого оповідання чи роману сучасну дівчину й описує її падіння, роблячи з того падіння якусь складну для цієї дівчини психологічну проблему, він ясно доводить, що не знає життя і що в нього цілком невиразне уявлення про дівчину нашого часу.

Я перериваю Зину:

— Як це ви можете так рішуче говорити?

Зина розводить руками й з докором похитує головою:

— Коли ж, Іполіте Миколайовичу, ви чули, щоб я висловлювалася нерішуче?!

А потім, щоб ще різкіше свою думку сформулювати, вона, повчаючи, додає:

— Падіння, дорогий Іполіте Миколайовичу, не існує. Це забобон, створений, з одного боку, боязкістю старих дівчат та, з другого, розпущою чоловіків. Віддатись — це для дівчини ще не значить упасти.

— О, Зино! Чи не гадаєте ви, що це аж надто сміливо сказано? Боюсь тільки, що кожній дівчині є що губити й кожна дівчина стоїть перед небезпекою упасти.

Зина нахилиється над столом, спирає обличчя на сплетені долоні рук і тоном медитації каже:

— Ви говорите про «безневинність»?

У Зини є прикра звичка уникати описових зворотів і називати речі так, як їх називають.

Я мнусь, але стверджую:

— А так!..

Мене турбує і присутність Мар'ї Семенівни, і слизькість зачепленої теми, бо ніяк не можна передбачати, що ця розмова якимсь раптовим, зовсім небажаним способом не прийме несподіваної малоприємної форми.

Зина презирливо посміхається: що, мовляв, за відстала людина, цей Іполіт Миколайович!!! Вона хоче уколоти мене в моїй відсталості тим, що каже:

— Героїня одного італійського роману Гвідо да-Верона тричі губить свою безневинність. Я боюсь, що ми її не губимо ані разу. Я взагалі сумніваюсь, щоб, віддаючись чоловікові, дівчина взагалі могла сказати, що вона щось загубила.

Я ледве-ледве встигаю стриматись і примусити себе не розсміятись. Цю фразу, висловлену таким безапеляційним тоном, натурально було б почути від жінки, яка звикла за роки війни й революції жити самотійно й відповідати за свої вчинки тільки перед собою й ніким більше. Але що скажеш, почувши цю заяву од 17-літньої дівчини, яка зросла в замкненім родиннім оточенні? Чи, може, ця психологія жіночої незалежності охопила всіх і стала властивістю доби?

Зина дивиться на присутніх з викликом. Вона змахує своїм підголеним коротким волоссям.

— Безневинність! Падіння! Безглузді й затуркані слова... Вони не наші, й для нашого покоління вони не властиві. Наші бабусі, коли старовинним романам вірити, може, й мали деяку рацію так думати й говорити. Як описується в цих романах, дівчину, що родила дитину, ганьбили; батьки проклинали її й, проклявши, божеволіли, а вона в одчаї йшла на річку, шукала ополонку і в ополонці з дитиною на руках топилася. Тепер така ошукана дівчина йде в суд і в суді вчиняє позов про аліменти.

Я почуваю себе ніяково.

— Не знаю, Зино, що я маю сказати вам? На мою думку, ви спрощуєте там, де це спрощення в кожному разі може бути небезпечним.

Але Зина не слухає мене. Їй до вподоби говорити ризиковані речі. Вона говорить упевнено, ніби всі питання вже наперед і остаточно розв'язані. Ця її тенденція висловлюватись різко й рішуче могла б здатись зворушливою, коли б вона не була аж надто явна.

Я воджу пальцем по скроні: у мене така звичка, коли я нервуюсь! Я, справді, нервуюсь. Передо мною Зина, яка, відчувши в собі жінку, в передчутті кохання, що ще не родилось, помацки блукає по стежках свого незнайденого й непізнаного кохання. Почувши в собі жінку,

Зина заперечила дівоцтво. Я з тривогою вдивляюсь у її фіялкові очі, в рожеву схвильованість обличчя, в ясний абрис нецілованих губ і тішу себе надією, що все, що вона говорить, це поки що слова й тільки слова.

Мар'я Семенівна притягає Зину до себе, обіймає її й цілує в коротке підголене волосся.

— Моя хороша! Моя хороша Зино!.. Ви не слухайте її, Іполіте Миколайовичу. Це все вона тільки говорить. Вона говорить жахливі речі, але вона гарна й хороша чиста дівчинка. І завжди була — трохи неслухняна, правда... А тепер усі говорять таке. Як послухаєш, волосся сторч стає. Жах, що кажуть, а потім посидиш, лагідно побалакаєш, і виходить, що й людина чемна, сумлінна й жахливого нічого немає. Ото й Зина така! Говорить — бозна що про неї подумати можна, а насправді — така хороша, мила моя дочка!

У Зини, що пригортається до матері, вигляд киценятка: ось-ось замуркоче.

Леся жде, поки Мар'я Семенівна скінчить говорити, а тоді звертається до Зини:

— Я тебе слухаю, Зино, і не вірю тобі. Ти завжди говориш так, щоб воно ні на що не було подібне.

Зина жваво з піднесенням підхоплює Лесину репліку:

— Ти повинна знати, що я не переношу подібностей. Я волітиму краще неподібного: за неправдоподібне!

Леся, ніби спокійно, але в другий бік дивлячись, каже:

— Справді, все, що ти зараз сказала, це цілком неправдоподібні речі, для яких, на мою думку, жадного не може бути пробачення.

3

Я користаюсь з цього моменту, коли в суперечку встряє Леся, щоб припинити розпочату, досить таки двозначну розмову й перевести її на інші рейки. Я запитую Зину, що може означати ця підкреслена її ворожість до «*подібностей*». Чи не знаходить вона, що за останній час ці слова «*подібності*» й «*неподібності*» зробилися її улюбленими словами? Вони набули для неї значення якогось терміна, вона маніфестує цими словами. Який сенс цих маніфестацій? Звідкіля,

хтів би я знати, Зина засвоїла звичку грати цими протиставленнями правдоподібного й неправдоподібного?

Зина виривається од матері, оббігає навколо столу, бере найближчого стільця й сідає проти мене. Вона радіє з того, що я звернув увагу на її улюблені слова й зацікавився ними. Вона сяє, вона щаслива. Вона, їй так здається, нарешті в моїй особі знайшла людину, що їй співчуватиме. Вона сяє, як може сяяти тільки 17-літня дівчина, на хвилину упевнившись, що в світі все тільки покірний матеріал, з якого вона зможе ліпити вигадані постаті своїх химерних дівчачих фантазій.

— Я дуже втішена, що ви помітили мою нелюбов до правдоподібного. Ви повинні бути моїм спільником. Ви, Іполіте Миколайовичу, будете за мене, за неправдоподібне, і заперечуватимете всі правдоподібності!

Але я розчаровую Зину своєю стриманістю. Я запитую:

— Вам не випадає сумніватись щодо моєї симпатії до вас, але даруйте мені, Зино, я не розумію, чому саме я маю заперечувати правдоподібності?

Зина почуває до мене найщирішу жалість. Вона хоче урятувати мене з полону погибельних оман, в якому я, на її думку, нудьгую.

— Правдоподібне? Ви питаєте, що таке правдоподібне? Треба зненавидіти все *правдоподібне*, бо воно тільки *подібне* на правду, але не є правда. Ми ж шукатимемо самої тільки правди, а не її оманних подібностей. О, Іполіте Миколайовичу, прилучайтесь до нас, що заперечують правдоподібності і прагнуть неподібних, неправдоподібних істин.

І, міняючи патетичний тон гучних маніфестацій на тон особливої милої задушевності, вона додає:

— Коли ви прилучитесь до нас, я вам подарую обіцяного торік ведмедика.

На носку Зининої лякованої туфлі тремтить блискуча пляма від електричної лампочки. Виблискуючи променем вузького носка вузької туфлі, Зина тріумфує. Вона задоволена, що справилась з коментарем вишуканих і заплутаних словосполучень.

Я не зовсім поки що уявляю собі, чи жартує Зина, чи говорить серйозно. Я звертаюсь з проханням витлумачити мені, звідкіля взято

всі ці неподібні вислови, урочисті проголошення, неправдоподібні фрази.

Так розмова переходить на особу досі мені невідомого поета Стéфана Хоминського, і я довідуюсь, що, живши цього літа на підмосковній дачі, Тихменєви мали нагоду познайомитись там з поетом Стефаном Хоминським.

4

Стефан Хоминський мешкав у селянській лазні, носив діравий плащ, мав вигляд хворої, виснаженої, не зовсім нормальної людини, цитував німецьких романтиків і проповідував вогневе оновлення світу в полум'ї революційного катаклізму, загибель старого світу й прихід світу нового, хлопчика Месії з блакитними очима:

Далеко на сході розвидняється,
Сірий час робиться юним.
З світлого барвистого джерела
Ми п'ємо нове питво...
Fern im Osten wird helle,
Graue Zeiten werden jung,
Aus der lichten Farbenquelle
Einen langen, tiefen Trunk...

Стефан Хоминський увечорі ходив вуличками села й, лякаючи псів, голосно читав новалісівські вірші німецькою мовою, а парубки проводжали його диким улюлюканням.

Зина, з патосом деклямуючи, цитує улюблену фразу Стефана Хоминського:

— Шукаючи останньої істини, я, Стефан Хоминський, метр гільдії деструктивістів, заперечую все правдоподібне задля вищої єдино істинної неправдоподібності.

— Визнайте, — звертається Зина до мене, — що це сказано прекрасно!

Тим часом Лесі Стефан Хоминський аж ніяк не сподобався: по-перше, він був розпатланий, неохайний і брудний, по-друге, якийсь гугнявий і, по-третє, надто чудний, мабуть, трохи навіть

і божевільний. Він жив з того, що лагодив дачникам взуття й пас селянам худобу. Дачники й селяни його підгодовували. Як пастух, він не витримував жадної критики. Селяни завжди нападали на нього за спаш й за виссане телятами у корів молоко. Взуття він лагодив так само кепсько, як кепсько доглядав і за коровами, і Зині, яка його протегувала, довелося вислухати не одну нотацію з боку Мар'ї Семенівни за попсовані Зинині туфлі, що до них поет мав добрий намір прибити нові підметки.

Мар'я Семенівна не хотіла брати на увагу аргументацію, яку наводила Зина, що, захищаючи свого протеже, казала:

— Ма, ти ж повинна розуміти, що поет не може добре лагодити туфлі.

Та Мар'я Семенівна навіть і тепер через декілька місяців не може примиритись з тим, що туфлі було попсовано.

— Аджеж я казала не давати йому туфлі. Коли він поет, то хай і пише вірші, а не береться туфлі лагодити.

— Але, — відповідає Зина, — він віршів не писав, а туфлі лагодив тільки тому, що був поет. Ти, ма, цього не розумієш...

— Не розумію, доню, — згоджується Мар'я Семенівна. — За моїх часів все було трохи інакше й поетом називали людину, що писала вірші. У нас були свої погляди на це.

На Лесину думку, поет з нього, як і чоботар і пастух, був кепський.

— Ви уявіть, Іполіте Миколайовичу, — апелює до мене Леся, — який може бути з людини поет, коли він кубіст, футурист, лефовець, пише заумною мовою і ніяких поетичних традицій і правил не визнає.

Тут у розмову з усією властивою їй експресією втручається Зина. Вона починає запевняти мене, що Леся розуміється на цій справі не більше, як мама. Треба дещо знати і вміти слухати сучасність та відчувати її. Отже, з самого початку почавши, Стефан Хоминський не кубіст і не футурист; він деструктивіст, антисимволіст і антиімажиніст. Він проти подібностей, символів, відповідностей, того, що символісти називають *correspondances* і, в чому їм наслідуючи, імажиністи проповідують образи й образність.

Зині подобається повторювати ці навмисні слова й терміни, весь штучний і жеманний жаргон фахових літдискусій. Жаргонні слова

літдискусій здаються їй такими екзотичними в своїй незагальній надзвичайності.

Стефан Хоминський уважав, що треба рішуче й остаточно розірвати з усім попереднім періодом поезії. Як європейську гнилу буржуазну цивілізацію, так і мистецтво треба заперечити й знищити. В тартарари!.. В штаб Духоніна!.. Він не тільки проти Бальмонта й Блока, але й проти Єсеніна й проти Маяковського. Він проти всіх! Поетів до стінки! А *lanterne!*.. Усі на боротьбу з контрреволюцією літератури! Він, Стефан Хоминський, найлівіший: леф у лефі.

Руйнація мистецтва є шлях до ясности, — така філософія Стефана Хоминського. Дух руйнації — творчий дух, як учив він і Бакунін, а в мистецтві він і Писарев. Стефан Хоминський уважав Писарева за великого мислителя, бо Писарев проголошував потребу знищити непотрібне чисте мистецтво.

В ідеальному царстві майбутнього, де все буде соціалізовано, не буде й не може бути фахових поетів, фахової поезії й літератури: там кожен чоботар може бути поетом і поет чоботарем. У суспільстві, просякненому поезією, поезію буде машинізовано. Стефан Хоминський проповідував асинтетичне мистецтво майбутнього: полагоджена туфля — то, на його думку, найкраща поема, що її може створити справді геніяльний поет. Геніяльному поетові й належить лагодити туфлі. Ця справа єдино варта гідности генія.

Стефан Хоминський називав себе справжнім поетом майбутнього, бо пас корів і не наслідував буржуазних поетів.

Зина розповідала з особливим піднесенням за Стефана Хоминського. В захопленні вона казала:

— Стефан Хоминський — цілком неправдоподібна постать.

Я дозволив собі довідатись, звідкіля цей Стефан Хоминський.

— Він — київський. Він і з Семенком знайомий, але Семенка за деструктивіста не визнає. Який, казав Стефан Хоминський, який у чорта поет і деструктивіст з Семенка, коли він, замість шити чоботи для селян, носить ботинки з перлямутровими гудзиками і замшовим верхом, оспівує П'єро й має одривний календар за джерело, що, користуючись з нього, і складає свої твори.

Стефан Хоминський не тільки поет, але й художник. На останній московській виставці лівих Зина й Леся бачили два автопортрети Хоминського. Як розповіла Леся, на одному з виставлених полотен Хоминського було намальовано ніс, довге волосся, овал чола, перекреслений двома перпендикулярними рисами, збоку рот, а під ротом очі й люльку; до полотна було прикріплено підшву, дратву й чоботарські інструменти. На другому були намальовані схематичні куби корів і схематизований Хоминський, при чому справжнє сіно, приклеєне до полотна, справляло враження непотрібної навмисности.

Поет дуже пишався з цих двох своїх автопортретів; він радів і казав, що ці два полотна в історії портретного мистецтва означають добу, злам: од майстрів Відродження та їхніх епігонів до ван Гога і од ван Гога до Стефана Хоминського.

Леся відмовлялася будь-що розуміти і в цих картинах Стефана Хоминського, коли їх тільки можна назвати картинами, і в цих його маніфестаційних проголошеннях, де не було іншого сенсу, окрім, на її думку, сенсу особистої пихи людини, що її загнано життям і пригнічено власною остаточною бездарністю.

На селянській лазні, темній, порослій мохом, напіврозваленій, де жив того літа Стефан Хоминський, було прибито дві дощечки. Один шматок дикту повідомляв про те, що *«Стефан Хоминський, великий поет і художник, лагодить взуття чоловіче й жіноче за поміркованими цінами»*. В дужках меншими літерами було додано: *(«Ціни не потрібні»)*. А внизу каракулями хемічним олівцем було написано декілька слів, — визнання, вимушене й підказане безнадійністю: нема з чого жити, коротку фразу з трьох слів, формулу одчаю, коли відчуту останню безвихідність, бо нема ніяких замовлень і жаден замовник не приходить: *«Я їм усе»*.

Друга ж дощечка була черговим фанфарним оголошенням Стефана Хоминського: *«Тут мешкає метр гільдії деструктивістів Стефан Хоминський. Він же — головний уповноважений надзвичайної комісії у боротьбі з літературною контрреволюцією»*.

Ці об'яви на диктових дощечках були за причину багатьох для Стефана Хоминського неприємностей.

Перше оголошення викликало в нього прикрі непорозуміння та палкі суперечки з фінінспектором, що зарахував Стефана Хоминського до дрібних кустарів, ремісників і пропонував негайно вибрати відповідне промислове свідоцтво. Фінінспектор аж ніяк не вважав на тезу VI славетного літературного маніфесту гільдії деструктивістів, де стверджувалося: «Деструктивісти повинні бути пастухами, чоботарями, робітниками, ремісниками, бо вони великі поети великої доби». Не справляла враження на фінінспектора також і примітка друга до VII тези: «Полагоджена туфля — найкраща поема, що її може створити тільки геніяльний поет».

Зина уперто обстоює своє нове захоплення:

— Що з того, що ти, Леся, його не розумієш. Він не бездара, не шарлатан. Він культурна й рафінована витончена людина. Він — геній, що б ти не казала! Шарлатан не піде пасти корів, скільки б він не стверджував, що мистецтво треба деструктувати. А Стефан Хоминський пішов.

Леся сьогодні уперта не менш від Зини. На думку Лесину:

— Стефан Хоминський пішов шити чоботи й пасти корів з голоду. Отже, йому більше нічого не лишалося робити.

Зина спростовує:

— А хіба, шивши чоботи, він помер не з голоду?

Я перепитую:

— Він помер?

— Він при нас помер од злоякісної анемії.

Зина замовкає. Фіялкові очі Зини затьмарено дивляться в невизначеність. Слова падають у просторінь беззвучні й приголомшені. Приголомшені, вони розпливаються в вечірніх присмерках кімнати, розпадаються, губляться. Зина згадує за голодного поета:

— Ма дала йому папині сорочки. У нього не було ніякої.

Леся:

— Він божевільний.

Зина, не слухаючи сказаного Лесею:

— На похорони приїздили з Москви два-три його приятелі, поети й художники. Були й ми з Лесею. Поети читали вірші! А над могилою повісили отії дощечки, що були на лазні...

Пішовши од Тихменєвих, я думав про те, що Зина переживає певну кризу, шукає нових вражень і досвідів. Зустріч з Хоминським, очевидячки, відкрила перед нею всю привабливість патосу деструкції, проповіді нищення, навчила її знати людей, що з послідовністю фанатичного ченця, ледве не з божевільною невідхильністю йдуть за уявленою метою.

Неправдоподібна постать поета з його чудним символом віри, з його не менш чудним та фантастичним культом майбутнього явилась відзначною віхою в історії Зининого розвитку. Це знайомство примусило Зину замислитись, штовхнуло її на нові шляхи, в нові форми влило її звичайну ескападність. На переломі, коли вона з дівчинки робилася дівчиною, вона стріла цю незвичайну людину, Стефана Хоминського, очарованого мандрівника, ніби вичитаного з Е. Т. А. Гофмана. (Як пригадуєте, 22–23-го року панувала в літературних і театральних колах відроджена мода на Е. Т. А. Гофмана.)

Зина відчула в собі жінку, її душа завагітніла душею жінки, і в цей момент внутрішнього глибокого переродження всієї істоти Зина дивилась на картини Стефана Хоминського, повторювала вірші німецьких романтиків, слухала лефівський *vers-libre* метра гільдії деструктивістів і неправдоподібні заперечення правдоподібного в його літературних маніфестах.

Тепер мені стає ясним деструктивний, *vers-libre*-ний сенс Зининих розмов про дівоцтво, падіння, недоторканість, що його в той вечір так уперто розвивала й обстоювала Зина.

Леся, та вся вкладається в канонічну чіткість клясичних строф 4-стопового ямба. Для Зини, навпаки, характеристичний *vers-libre*, розірвані рядки, поплутані слова, повна занедбаність метричних розмірів, галаслива безглуздість плутаних фраз, де кінець попереджає початок і де синтаксичну усталеність послідовної зміни головних і додаткових членів речення обернено в хаос сумбурної «вздиблености».

Другого дня над вечір, повертаючись трамваєм зі служби і сходячи на площі перед оперовим театром, я зустрів Зину.

Площа перед оперовим театром горбилась вигибами перехрещених вулиць і танула в присмерках зимового дня, що згасав. Купи невивезеного снігу, навалені вздовж тротуарів, темніли в сутінках густим ультрамарином. Небо ще сяло якоюсь особливо ясною, зелено-синьою, ніби серафічною прозорістю, яка буває тільки взимку й здається неймовірною. Така ясно-зелена, вся ніби пронизана світлом, далека прозорість мені іноді сниться і, прокинувшись, я думаю, що коли щастя й буває, то воно можливе тільки в потоках цього прозоро-зеленого саява.

На тлі синього снігу різко викреслювався стрункий і чіткий Зинин силует. Вона стояла коло штахетів скверика. З нею був Джек.

Джек не хотів лишатись на одному місці. Він уперто й настирливо намагався зворухнути Зину, потягти її за собою. Упершись ногою в високому шнурованому ботинку об землю, злегка одкинувши назад напружене тіло й міцно тримаючи в правій руці натягнений ремінь, Зина змагалась з догом. Іноді почувши безплідність своєї боротьби, Джек обертаявся до Зини й гавкав, він умовляв відпустити його. Йому так хотілося б побігати...

Я підійшов! Зина простягла мені ліву руку в лайковій червоно-брунатній з білою каймою рукавичці. Перші запитання за звичаєм: що нового в них дома, чи всі здужають, як Мар'я Семенівна, як Леся, чи не одержали листа від Олександра Владиславовича? Розмовляючи, ми трохи постояли на розі коло скверика.

Зина гуляла з Джеком і тепер повертається додому. Я запропонував провести її. Ми пішли.

Ми рушили, але Джек з того невдоволений. Він не хоче йти, він хоче бігти, а тому з усієї сили тягне Зину вперед.

Зина загрожує Джекові:

— Джек, кинь тягнути. Йди спокійно! Вдруге я братиму бич і битиму тебе за твою неслухняність.

Погрози впливають на Джека. Він обертаяється до нас і, широко роззявляючи пащу, починає переконливо гавкати: він не хоче, щоб його били.

— А, ти не хочеш!.. Ну, то йди добре!

На хвилину дог утихомирюється, і йде урочисто й певно, не звертаючи навіть уваги на фокстер'ера, що, пробігаючи повз нього, робить спроби завести з ним знайомство.

Джек іде спокійний і поважний: хіба ж може статися, щоб такого поважного пса били?! Він іде, свідомий своєї гідності.

Користуючись з хвилини, що Джек заспокоївся, Зина звертається до мене з запитанням:

— Вам не дуже сподобалися мої вчорашні розмови?

— Мені?

Мене здивувало це запитання не менше, як і раптова з Зиною зустріч на площі перед оперовим театром. Знавши, коли я повертаюсь з служби, Зина, очевидно, чекала на мене. Чи не чекала вона навмисне, щоб продовжити вчорашню розмову?

Зина при всій своїй експансивності — замкнена натура: вона не любить одвертості і рідко переходить на щирий тон. Їй не дуже подобається інтимність, в неї немає, оскільки це мені відомо, дуже близьких приятельок. Мені здається, що навіть усі її перебільшені максималістичні твердження завжди були тільки способом за зовнішньонавмисною формою ховати свої особисті внутрішні почуття. А тут сьогодні раптом, навпаки, це чекання на площі, шукання зустрічі, запитання, що натякає на одвертість! Трапилася хвилинка щирості, якої сподіватимешся іноді роками і яка не повториться, може, ніколи! Що я скажу, що я відповім?

Я перепитую:

— Мені?

У мене немає слів! Мені завжди бракувало слів, а зараз я не нахожув жадного. Мені є багато чого сказати Зині, але я без слів.

Я відповідаю:

— Не знаю, Зино, не знаю.

Зина кидає на мене допитливий побіжний зір, схоплює мою розчаровану щирість. Вона розуміє моє мовчання і вдячна.

Зина мені каже:

— Ведмедики теж не знають!.. Мабуть, я таки подарую вам якогось.

Чи не через те, зберігаючи дитячу любов до патлатих ведмедиків, Зина ще й досі любить їх, бо вони вміють мовчати?

А потім Зина признається:

— Я теж нічого не знаю!

Так, нічого не сказавши, ми сказали все! З безмовности родилося розуміння й близькість.

Відновляє розмову Зина:

— Ви знаєте, Іполіте Миколайовичу, чий образ мене тепер найбільше приваблює? Це — Лариси Рейснер. Мені так хотілося б повторити подібний шлях від небезпек чеського фронту на Волзі до барикад на вулицях Гамбурга, а звідтіля на схід, в Афганістан. Коли варто жити, то тільки так: завойовувати новий світ...

— Ви надто вільні, Зино.

— Я — вільна... Та що з того, коли не знаєш, як ту волю здійснити? Навчіть, Іполіте Миколайовичу!

— Навчити? У мене, дорога Зино, одного немає: здібности навчати. Я вмю працювати, а щоб навчати, проповідувати, складати маніфести, на те в мене бракує хисту.

Зина схоплює натяк на вчорашню розмову, на Стефана Хоминського й каже:

— Ви, певне, зуміли б полагодити туфлі, і мамі не треба було б нарікати на мене, коли б за цю справу взялися ви?

— Авжеж! Я вмю лагодити туфлі. Навчився за голодні роки і непогано лагоджу.

— І нові можете пошити?

— І нові пошию, а от маніфеста з того приводу не складу й поетом не стану.

Зина задумливо міркує:

— Мабуть, тому й поетом не станете й маніфеста не проголошуватимете, що зумієте пошити й зробити... Так ось, скажіть, що мені робити?

Що робити? Я згадую за себе, за дні й ночі, віддані невпинній праці, за ті солодкі хвилини високої втіхи, що її приносить довершеність напружених зусиль. Я озираю своє минуле, і протягом усього життя мого я бачу одне, тільки одне: працю, працю й працю. Що інше я можу порадити Зині? Про що інше я можу сказати їй? І я кажу:

— Працуйте! Шукайте праці, що була б вам до вподоби.

Але Зина стріває мої слова зі сміхом. Вона, висміюючи мене й мою пораду, відповідає:

— Певне, ви хочете порадити мені записатись на біржу праці, спробувати одержати картку безробітньої й шукати посади друкарниці в якомусь тресті? На все життя тобі буде одмірено: в прокуреній, наповненій галасом конторі квадратний метр, стілець, підставка для машинки Ундервуд і коло Ундервуда хусточка, сніданок, сумочка і з дня в день, змінюючись, незмінна кипа паперів, що їх треба переписувати. А то одягнути Моссельпромівського картуза й продавати папіроси. Одне слово: «Нигде кроме, как в Моссельпроме».

З гіркістю я впевняюсь, що праця не приваблює Зину, для неї назавжди лишиться невідомим патос праці й офіра самозаперечення задля праці. В мою свідомість ледве помітним почуттям приходить думка, що ми ніколи не зможемо порозумітись з Зиною. Моє ніколи не буде її. Між нею й мною глуха стіна. Ми чужі й різні.

Розчаровано я запитую:

— Вам не сподобалася моя порада?!

— Ні, чому?.. Тільки я переконалась, що мама вам, не турбуючись, може довірити лагодити туфлі. А поеми на мій від'їзд до Китаю ви, напевне, не напишете.

— Ви? До Китаю? Що за чергова фантазія? Хіба Олександра Владиславовича мають призначити до торгпредства в Китай?

— А ви ще нічого не знаєте? — і урочисто Зина проголошує останню новину: — я хочу почати вчити китайську мову! Я написала папі, й він мені обіцяє прислати книжок з Москви, що їх там дістане, і пише, що в «Міжнародній книзі» замовив мені англійські книжки. Допоможіть, милий Іполіте Миколайовичу, знайти в Києві якогось китайця, щоб учитися китайської мови...

— Учителя знайти не важко, та це, на мою думку, безглуздя, чиста фантазія.

Але Зина палко обороняється:

— І не фантазія, і не безглуздя! Я *вирішила*! Цілком серйозно... Книжку про барикади Кантона я писатиму. А вам, коли ви одружитесь з Лесею, пришлю з Китаю з найкращої порцеляни чайний сервіз, і ви зможете його поставити в шафі поруч з бабусиною бонбоньєркою...

Здається, з цього часу й пішла ця, узаконена Зиною, фраза: «Коли ви одружитесь з Лесею».

Ми підходимо до будинку Тихменєвих. Джек, побачивши, що прогулянка закінчується, не витримує своєї власної поважності. Поважність йому обридає. Він хоче настояти на своєму, щоб його таки відпустили побігати. Досі він робив спроби потягти Зину за собою, подужати її, тепер він міняє тактику й робить спроби раптово стрибнути, щоб вирватись.

— Джек, підлий собако! Дарма! Не вирвешся!..

Зина швидко намотує ремінь, хапає дога за ошийник і з силою притискає голову. Перемога лишається на Зининому боці. Джек скавчить і махає хвостом: він визнає свою поразку.

Тепер йому лишається тільки покірно благати. Джек починає гавкати: він умовляє.

— Ні, ні, ні, не пущу. Йди, куди сказано... Можеш не гавкати.

Коло парадного Джек робить останню спробу: він лягає на землю і входить в парадне не хоче. На всі Зинині умовляння він лежить і не ворухнеться. Зина натягує ошийника і з зусиллями втягує пса в двері.

— До побачення!

— До побачення!

Двері грюкають.

VII

1

Катер м'яко підійшов до пристані; вода розбіглася дрібними струмками, покрилась, шумуючи, кругами білої піни, закипіла. Матрос на пристані, нагнувшись вперед, легко підхопив кінець киненого з катера канату. Катер пришвартувався, загуркотіли сходні. Я, у великих рогових окулярах, сірому літньому пальті з новеньким шкіряним чемоданом і жовтим баульчиком в руці, вискочив один з перших.

На пристані мене чекали Леся й Зина. Ми зустрілись дуже привітно; хоч, правда, Зина, обдивившись мене з ніг до голови, не втрималась, щоб не сказати:

— Хто б міг подумати, що минулого року Іполіт Миколайович ходив у розбитих окулярах, перев'язаних ниточкою. Тепер він має вигляд справжнього англійця. У рот би люльку ще... Ні, коли б він не був закоханий, Лесю, в тебе, я б могла його покохати.

— Завжди ти говориш якісь дурниці, — відповіла Леся. — Іполіт Миколайович ні в тебе, ні в мене не закоханий. Він надто серйозна людина, щоб цікавитись такими дівчатками.

Зина нічого не відповіла, а може, й відповіла, та я не почув, бо мене з галасом і криком оточили татарчата, пропонуючи свої послуги, сперечаючись між собою і вирываючи з рук чемодан, баул, палицю.

2

З татарчатами справу полагоджено: один несе чемодан, другий баул, третій палицю.

Їхавши до Криму, я мав намір улаштуватись у тому ж готелі-пансіоні, де оселились і Тихменєви, які приїхали місяцем раніш, але турбувався, що може через вплив курортної публіки прийдеться шукати кімнати деінде.

Я переказую свої сумніви, але Зина й Леся заспокоюють мене. Вони розповідають, що в їхньому готелі є вільні кімнати, що Марта Борисівна годує добре, що мешканців мало і в готелі панує тиша й спокій.

Влітку року 1924-го курупрівські готелі на південному узбережжі Криму стояли порожні. Навіть на серпнево-вересневий виноградний сезон з'їзд був не дуже значний.

Без ніяких перешкод і труднощів за 135 крб місячної платні я одержав кімнату з повним пансіоном у тому ж готелі, де мешкали й Тихменєви.

3

Після душно́ї ночі прокидаюсь вранці спітнілий, розморений і каламутний. Скидаю з себе простирadlo, що ним замість ковдри був укритий, сідаю на ліжку й дивлюсь на годинника: початок сьомої... Час вставати.

На стільці коло ліжка: бритва, мило, дзеркальце, пара листівок, стара газета, гуталін для черевиків, свічка, сірники, щітка, тубетейка, хемічний олівець, на м'ятому шматку газетного паперу — виноград. Я одриваю декілька ягод, але прив'ялий за ніч виноград не освіжає й не дає втіхи.

Вікно, затягнене марлею від москітів, лишається на ніч одчиненим, та густа марля не пропускає подуву повітря. Треба відчинити друге вікно. Я встаю, повертаю ручку шпінгалета й відчиняю вікно. Чотирикутник вікна, як біла рамка для зелено-синього пейзажу: на синьому небі вирізьблено чорний конус кипариса і верхів'я темно-зеленого кедра. Віти не ворухнуться: день обіцяє таку ж спеку, як і вчора, і позавчора, і всі ці дні з самого мого приїзду.

Стоячи коло вікна, я роздивляюсь той різний гамуз, що зібрався в мене на лутці і що його збирають усі, приїхавши до Криму: камінці різної барви та розміру, шишки з кедра, лавро-вишневі ягоди, олеандрове листя, гірські едельвайси, бліді квіти, ніби притрушені порохом, принесені з останньої прогулянки на Яйлу; смокви, які мають неприємний смак бур'яну; їх купили, щоб покуштувати і,

не доївши, кинули. Тепер вони в'януть на вікні, поки покоївка геть не вимете їх вкупі з усім іншим.

Знизу від пристані доноситься гудок пароплава: катер з Ялти рушає на Алупку. Пів на сьому, треба йти брати душ.

Душ улаштовано за садком під схилом гори в колишній оранжереї. В тіні стін, викладених з вапняку, ще холоднувато, на сонці вже відчувається спека. Тихо. По гальці і в щілинах вапнякових стін, порослих диким виноградом, що рожевіють у променях ранкового сонця, пробігають сірі й зелені ящірки, іноді без шороху просковзне гнучка маленька гадючка.

Я розкладаю на лаві рушник, мило, зубний порошок, червону губку; роздягаюсь, відкручую кран рурки й слухаю, як краплі з дзвінким прозорим дзвоном падають на дерев'яну настилку. Я простягаю витягнуту долоню під дощик. Вода охолонула за ніч, і від гострого уколу важких і частих крапель легке тремтіння перебігає по тілу. На мить перед тим, як зробити останній крок і підставити голову під струмок холодної води, я зупиняюсь, охоплений нерішучістю: чи не відмовитись на сьогодні від душу?

Дощик, розкинувшись конусом дрібних матових перлин, жахає й вабить одночасно. Після хвилинного хитання я перемагаю себе й свою нерішучість. Холодні краплі тарабанять по спині, по плечах, по ший; струмки води, лоскочучи, розповзаються по тілу, і тіло, раптом наскрізь пронизане різким і гострим поривом, холоне й свіжішає. Тіло остигло. Зі струмками води, що збігають тілом, зникають рештки м'якої нічної каламуті, до м'язів приливає кров, і почуття особливої міцї, легкості та ясної бадьорості охоплює всього мене. Відчувши чисту й просту радість, піднесене почуття чистоти, я розумію, чому народи Сходу цій насолоді ранкового омивання, цьому почуттю свіжості надавали значіння релігійного очищення.

Взявши душ, я почуваю себе свіжим, вільним і повним життя. Я витираюсь рушником, і тіло червоніє.

Зина гуркотить у дикт перегородки. Ми перегукуємось.

— Іполіте Миколайовичу, ви?

— Я.

— Більше нікого?

— Нікого.

— Отже, тоді викидайтесь, я братиму душ.

— Тепер до сніданку чоловічі години.

— Я знаю. Та після сніданку ви самі можете брати душ. Я хочу до сніданку. Все одно, окрім вас, ніхто вранці не приходить. Викидайтесь, кажу, швидше.

Весь час, поки я витираюсь і одягаюсь, Зина енергійно гуркотить у перегородку.

Сандалії на босу ногу, загорнений комір сорочки з одкритою шиєю, без комірця й без краватки, — мій костюм спрощено до можливості. Правда, на вулицях татарського містечка, коло фруктових крамничок, на алеях парку і навіть у ресторанах можна побачити молодих людей у самих трусах, та на таке останнє спрощення костюма я не наважуюсь.

Я виходжу, і Зина з жартівливою погрозою замахується на мене рушником.

— У, який ви маруда. Хіба так можна баритись? Ви хочете, щоб я таки спізнилася на сніданок.

Зина зникає за перегородкою.

4

Почуття свіжости вистарчає ненадовго, і пів години між душем та сніданком віддаюся шезлонгові, млявості й млявому спогляданню гір, неба, моря й пансійної ранкової метушні.

Білясте море сріблиться на сонці, непомітно зливаючись з молочно-білим небом; риса обрію губиться, і не можна відрізнити, де в потоках білого саява кінчається море й починається небо.

Садівник закінчує поливати клюмби: червоні і білі гвоздики, червоно-чорні і ніжно-жовті чайні троянди, білий запашний тютюн, кущі важких і пишних жоржин, різноманітні білі, блакитні, рожеві, сині, червоні квіти, що оточують різнобарвною стежкою клюмби й фонтан.

Мустафа уже приніс виноград, груші-бєри, персики і, притулившись плечем до стовбура, стоїть, як звичайно, в холодку від волоського горіха. Він виймає з кишені своїх широких штанів шкіряного кисета з тютюном, крутить цигарку і жде покупців.

З їдальні доноситься дзвін посуду. Через відчинені вікна я бачу, що подавальниці в білих халатах вже пораються коло столів, розставляючи посуд, яєчка, масло, сир, ковбасу. Товста Марта Борисівна, наш пансійний завгосп, пропливла вже двічі між кухнею та їдальнею. Згинаючись під вагою, дівчата вдвох вносять великий самовар, що парує. За хвилину дзвонитимуть.

Рівно о 8-й дзвінок на перший сніданок.

Розсівшись за столиком, що його для Тихменєвих застеляють не в загальній їдальні, а на веранді, Мар'я Семенівна починає свої клопотання. Вона передає мені масло й радить покуштувати вудженої скумбрії, яку мила Марта Борисівна, за спеціальним проханням, привезла сьогодні з Ялти. Я беру скумбрію, беру масло, беру сир, усе, що мені пропонує й передає Мар'я Семенівна. Відмовлятись од будь-чого не можна, бо це значило б образити Мар'ю Семенівну. Я намазую хліб широким шаром масла, чищу скумбрію й присуваю до себе блюдечко, на якому лежить пара традиційно зварених всмятку яєчок. Мар'я Семенівна за сніданком розповідає про швейцарський табльдот, де подають уранці на перший сніданок холодне масло, настругане тоненькими скрученими шматочками, мед, варення, кайзерки, молоко од кіз і добре звуджену нежирну шинку.

Марта Борисівна підходить до нашого столика привітатись і довідатись про те, як пройшла ніч, чи не кусали москїти, чи не трапилося серед поданих яєчок якогось попсованого та як сподобалась привезена з Ялти скумбрія.

5

Після сніданку ми з Лесею й Зиною вузьенькою стежкою, порослою кущами ожини та фіговими деревами, що крутиться між камінними огорожами виноградників, стежкою, яка більше нагадує річище висохлого струмка, збігаємо вниз до моря на пляж.

Мар'я Семенівна лишається вдома. Їй лікарі заборонили бути на сонці, та в неї до того ж багато найрізноманітніших справ.

Мар'я Семенівна живе почуттям чутливої приязні. Навколо неї, де б вона не опинилась, одразу створюється гурток *дуже милих осіб*. У неї милий зав, Казимир Владиславович; мила господиня, Марта

Борисівна; мила прибиральниця, Танюся; милий листоноша; милий Мустафа. У неї вистарчає щирої благосности на всіх людей, де б їй не траплялося з ними зустрітись. Правда, її благосність грузька й важкувата, бо Мар'я Семенівна любить переобтяжувати кожного дорученнями. Вона любить комфорт і комфортабельність, і тому їй завжди щось треба, чогось не вистарчає і бракує будь-яких дрібниць.

Для Казимира Владиславовича, коли він їде до Ялти, у Мар'ї Семенівни вже є наготові великий список речей, без яких, на думку Мар'ї Семенівни, вона в даний момент ніяк не може обійтись. Коли для всіх готується кефаль, Мар'я Семенівна прохає Марту Борисівну приготувати для неї також цвітну капусту. Коли ж усім подаватимуть фаршовані помідори, улюблена страва Мар'ї Семенівни, Мар'я Семенівна не забуде нагадати, щоб їй сьогодні ще неодмінно зробили шпінат з грінками й подали на стіл до грінок вершкове масло. І так велося не з будь-яких особистих примх або ж капризів Мар'ї Семенівни, а тільки тому, що милі люди хочуть бути милими, і їй було б ніяково й незручно відмовитись від запропонованих послуг.

Звернутись до Мар'ї Семенівни зі звичайним питанням: чи немає в ліжку блощиць, це значило створити привід до тисячі турбот. Почавши з заяви, що в кімнаті, де прибирає мила Танюся, така дбайлива, така уважна й ретельна, ніяк не може бути блощиць, — Мар'я Семенівна, щоб зробити для Танюсі щось приємне і не образити її пропозицію послуг відмовленням, уміла знаходити підозрілі плями й крапки, які неодмінно треба було обслідувати. В жадній кімнаті не гаялася прибиральниця так довго, як в номері у Тихменєвих. Інші курортники нарікали на Танюсю, що вона десь пропадає і в них цілі дні кімнати лишаються неприбрані.

З приїздом Мар'ї Семенівни навіть спокій Мустафи було порушено. Мустафа звичайно сидів на карачках коло свого кошика з виноградом та берами і дрімав; у спеку він ішов десь у холодочок спочивати, і кожен сам повинен був одважувати собі винограду, скільки йому було треба. Мустафа в торгівлі не любив, щоб його турбували зайвими турботами. Після того як Мустафа необережно для себе запропонував Мар'ї Семенівні: «Скажи, какой тібе фрукт наравиться, я достану», — Мар'я Семенівна щодня кликала Лесю, Зину, радилася зі мною, з господинею, що таке замовити Мустафі. І Мустафа, замість дрімати

коло корзини або ж спочивати в холодку, покійно плентався шукати мускату олександрійського, рожевої шашлі, дамських пальчиків, груш, кизилію чи горіхів.

Мар'я Семенівна, стомивши всіх і стомлена сама, лишившись серед своїх, жалілась, що їй навіть і тут, в Криму, де вона хтіла б не знати ніяких піклувань, не дають спочити, нагромаджуючи на неї масу зайвих справ і прикрих обов'язків.

— Чи не думаєте ви, — питала в мене Зина, — що добрість то є велике для людей лихо? Через свою добрість мама страждає сама й примушує страждати інших!

— Може, ви й маєте рацію, — відповідав я, — але ви стоїте перед дуже необережним висновком, що треба бути лихим і уникати доброти, щоб не примушувати людей страждати.

— Хто знає, — замітила Зина, — чи не так воно справді й є! Проте візьміть на увагу, що висновок належить не мені, а вам.

6

Я плаваю непогано, Зина чудесно, а Леся хоч і вміє плавати, та далеко від берега ніколи не відпливає. Зина ж любить попливти далеко, на пів години, на годину.

Мар'я Семенівна жалілась мені й просила:

— Ви догляньте. А то я страшенно турбуюся за Зину. Вона запливає бозна як далеко. Тому я й на берег з ними не ходжу, щоб не бачити цього безглуздя й не хвилюватись. Я, було, спочатку забороняла їй робити це, та хіба ж вона послухається?

Леся, щоб дурно не марнувати часу, бере з собою на пляж яку-небудь книжку і читає нам уголос. Тепер вона читає Гетеву «Іфігенію в Тавріді». Ми лежимо на гальці і слухаємо історію Артемідиної жрекині, що колись блукала з іншими дівчатами, напевне, і в цих місцях.

Тишу моря стрекотінням мотору торочить білий човен. З парку чути дикий крик осла, що на ньому для забавки возять дітей. Гудуть оси, шукаючи поживи: винограду або ж солодких перестиглих груш. На розпеченій гальці білими драглями м'якне медуза, що її, бавлячись, викинули на берег хлопчики.

Зині досить швидко обридають німецькі вірші Гетевої трагедії. На її думку, геллени були простіші, суворіші і глибші, ніж ця сентименталізована чорнява, перефарбована з білявої Доротеї, Іфігенія, новий варіант Фавстової Маргарити.

Зина йде до моря й ногою пробує температуру води. Її темне засмалене тіло смуглявої дівчини з сухорлявими ще плечима і довгими ногами на тлі розпеченої сірої гальки й зелено-синього моря нагадує постать Іфігенії. Зина простягає руки, ніби готуючись пливти і, обернувшись до мене, питає:

— Пливемо?!..

Море її вабить більше, ніж німецька трагедія з гелленського життя. Я дивлюсь на неї й кажу:

— Ви з простягненими руками ніби Іфігенія.

Так, це Іфігенія стояла на березі з простягненими руками, прагнучи далеких невидимих берегів, і алмаз перстень блищав на пальцях руки, тонких і загострених.

Леся процитувала: «Weh dem, der fern von Eltern und Gschwister ein einsam Leben führt».

«Горе тому, що живе самотнім життям далеко від батьків і сестер».

Зина жваво у відповідь на процитований рядок і мої слова каже:

— Тільки не це! Коли й Іфігенія, то не Гетева!.. Зина не припускала, щоб грекиня простоювала, як це описує Гете, цілі дні, дивлячися на море, що відокремлює її від батьків, рідного дому, любих серцю людей; щоб вона нудьгувала за Батьківщиною, закинена в самотність далеких каменів, білої гальки і піни синіх хвиль, і слухала, як назустріч її зідханням тільки хвилі приносили глухі згуки... Ніби якась Доротея, або ж Маргарита, тоді як Іфігенія — це жрекиня суворої богині, що їй офірували криваві людські жертви. Зині ця справжня Іфігенія була більше до вподоби.

Леся збирається сперечатись, їй, мовляв, зрозумілий сум одірваної од батьків Іфігенії, — але Зина перебиває Лесю:

— Щодо мене, то мені вже обридло стояти тут... Іполіте Миколайовичу, годі вам, попливли!

Ми пливемо. Я «на саженьки». Зина — лівим боком. Ми пливемо повільно й розмірено. За змахом змах, і з кожним змахом відходить від нас берег, купальня, пляж, засіяний рожевими тілами. Струнка мечеть

і біла церква, дерева парку й будинки за деревами все меншають і меншають. Море тихе й прозоре. Ми лягаємо на спину і хвилі нас м'яко гойдають. На поверхні вода, нагріта сонцем, особливо тепла. Я питаю:

— Зино, може, назад?

— Що ви! Вперед, тільки вперед!

Ми пливемо: пляж і парк тепер на віддаленні — тільки вузька сіра й зелена стрічка внизу темно-зеленої яйли, що сірі скелі її верхів'їв огорнено в блискучу синяву.

Питаю:

— Назад?

— Ні за що!

Ми відпливли дуже далеко: таким привабливим здається мені звідціль далекий берег. Я волів би лежати на пляжі, слухати Гетеву «Іфігенію», ніж, як оце, опинитись у морі на самоті й знати, що ні на чию допомогу нема чого сподіватись.

Холодний слизняк медузи торкається ноги. Ні, годі... Я рішуче кажу Зині:

— Зино, повертаємо назад!..

Зина підпливає до мене, наближає своє обличчя до мого, сміється й питає:

— Чого це ви? Хіба вам, Іполіте Миколайовичу, не подобається це почуття простору, великої одірваності, повної самотності в морській пустелі? Я люблю запливти далеко, далеко, як зараз, щоб ледве видко було берег і щоб почувати навколо себе тільки небо й море і знати, що ти сама в собі несеш свою долю і, коли потопатимеш, то вже ніхто не врятує.

Щодо мене, то Зинині слова на мене не впливають. Я думаю тільки про те, що треба повертати.

Я кажу:

— Усе це дуже добре, Зино, та ви вважайте, що до берега нам пливти ще з пів години, що я й ви уже стомились, і чи приємно буде нам, допливши до берега, гукати човна, бо на останні десять хвилин сили уже не вистарчить?

Цей аргумент впливає на Зину.

Удень, коли, викупавшись і полежавши на сонці, ми повертаємо додому і від спеки відчуваємо себе розмореними, я пропоную завернути до льоху й випити пів пляшки або ж пляшку червоного вина. Молоде кримське вино терпке, навіть трохи гіркувате, але вдень воно освіжає не згірше, як уранці душ.

В льоху на підлозі стоять великі діжки, на полицях лівер, діжечки, барила й порожні пляшки. В льоху пітьма, прохолода, тиша, пахне сусликом. Після вулиці, заллятої соняшною спекою, насиченої соняшним гомоном, чудно здається поринути в пітьму й тишу.

Я запитую:

— Вип'ємо, розуміється, дві пляшки?

Леся пропонує обмежитись одною.

Я протестую:

— Одна на трьох?! Ні, це неможливо! Дві, щонайменше!

Я замовляю голеному стрункому татарину дві пляшки вина.

Татарин люб'язно пропонує на вибір з червоних — каберне, бордо; з білих — сотерн, аліготе, або ж з солодких: білого чи рожевого мускату. Ми відчуваємо згагу. Десертні вина в цих маленьких льохах молоді й невитримані, сотерн надто гіркий. Коли відчуваєш згагу, найкраще пити, змішавши з водою, каберне:

— Дві каберне! І води!.. Ми питимем тут!

Потім ішли, і рожева маячня тьмарила тьмяно голову, і спека коливалась в рожевих хвилях легкої сп'янілості, і спека вже тепер не здавалась такою важкою й не приголомшувала.

У Зини очі задерикуваті; вона запевняє, що їй хочеться мене поцілувати і вона поцілювала б мене отут-ó зараз на сонці, на вулиці, тільки що Леся ревнуватиме й не дозволить. Тільки тому, що вона не хоче сваритись з сестрою, вона не поцілує мене сьогодні. Та хай я не гублю надії, якось вона таки поцілує мене.

Я посміхаюсь Зининим жартам. Леся теж. Потім Зина не витримує, кидається до Лесі і цілує її раз, два, три, п'ять...

Я зупиняюсь, опершись об стіну. Рожевий виноградний хміль хмелить сонце, вулицю, мене, дівчаток. Я сміюсь блаженним

безтурботним сміхом. Ні, таки приємно випити пляшку червоного терпкого вина в гаряче соняшне кримське полудне!..

Після другого сніданку ми йдемо на схил гори лежати в холодку дерев, розстелюючи на посохлій рудій траві принесений з собою килим. Сухе розпечене полуднєве повітря коливається, насичене густими й пряними пахощами живиці. Тиша в тремтінні тіні на спаленій землі стомлено марить. На схилі гори сіро-зелені сосни й темні кипариси літургісають тиміямом. Непомітно приходить сон, випадає книжка з Зининих рук, напіввідкриті її губи здаються подитячому пухкими, і сонні зідхання мирно коливають на грудях мереживо сорочки. Сон приходить супокійний, лагідний, тихий, без сновидів і примар. Леся заснула ще раніш, тоді засинаю й я.

8

Теплий серпневий вечір сходить з гір на пляж і море. Ми сидимо на гальці, ледачо кидаємо камінці в море й слухаємо шепотіння хвиль. Коло мене паперові торбинки з персиками й шоколадними конфетами в червоних і синіх папірчиках. Конфети, куплені в кооперативі, не зовсім свіжі, вони мають смак йолкуватого масла, та дарма — тут немає кращих, і ми їмо. Море поволі сутеніє і, сутеніючи, затихає, гребінці зникають; море стає рівним і зі світло-зеленого робиться темно-фіолетовим. У вечірніх присмерках тануть гори, шосе, пляж, небо, море, дерева, будинки, що ліпляться один над одним на укосах гір.

Коли п'ятьма починає ткати мережу нечітких розпливчастостей і на пристані загорається ліхтар, ми йдемо до парку.

Ми проходимо повз ресторанчик, де за столиками на одкритому повітрі п'ють пиво, вино й нарзан, їдять шашлики, кефаль під помідоровим соусом, камбалу й кабачки, і на розбитому піяніні веснувата дівчина грає вальс «На сопках Манджурії» — фокстротний репертуар ще не дійшов сюди — купуємо по дорозі у маненької Фатьми міндалю і йдемо в глибину парку.

У мене в пам'яті зберігся один випадок. Ми купили у маненької Фатьми міндалю і, як звичайно, сіли в парку на дерев'яну лавочку. Я каменем трошив міндальну шкаралупу, а Леся й Зина вибирали

зі шкаралупи зерна. Ми балакали, ми жартували; в вечірній пітьмі ледве видно було наші обличчя. Зина, взявши двома пальцями вузьке зерно, клала мені його в рот. Коли раптом я чую, що Леся, яка сиділа осторонь, починає плакати, зривається з місця і втікає.

Я розгублено дивлюсь на Зину.

— Що з Лесею? Що це сталося?

Зина зла й роздратована. Вона різко скидає міндаль з лави й каже:

— Довели дівчину до сліз!

А потім, нагнувшись мені до обличчя, зігнувшись, як кішка, кидає мені:

— Пантофля!..

І, гукаючи, втікає за Лесею:

— Ле-сю! Ле-сю!..

Другого дня Леся, підійшовши до мене, просила в мене пробачення за вчорашнє своє поводження. На неї шкідливо вплинуло те, що вона надто довго лежала на сонці, вона перевтомилася, і в неї попсувалися трохи од морського купання нерви. Отже, лікар, у якого вона сьогодні була, на тиждень заборонив їй купатись і брати соняшні ванни.

9

Місяць моєї відпустки промайнув, як мить. Так, здавалось, недавно мене зустрічали на пристані Леся й Зина, а ось сьогодні прийшов уже й час від'їзду.

Вранці я зробив прощальний візит. Мар'я Семенівна попрощалася дуже привітно. Вона дуже задоволена з того, що я прожив місяць з ними в Криму. Вона мені особливо вдячна, бо я багато допоміг їй. Дівчатка нудьгували до мого приїзду, з моїм приїздом вони розважились. Взагалі, з мене дуже мила, послужлива й приємна людина.

Прощаючись зі мною, Мар'я Семенівна висловила сподіванку, що коли на початку жовтня вони повернуться до Києва, то я не відмовлюсь викладати дальший курс Зині й Лесі. Правда, вона знає, що мені це тепер буде важко й незручно, бо я надто переобтяжений роботою на заводі, та Олександр Владиславович в останньому листі знов нагадував їй, щоб вона не забула перебалакати й умовити мене.

Посилання на Олександра Владиславовича бринить, як вищий і остаточний аргумент. Мар'я Семенівна не припускає, щоб після цього я міг відмовитись.

Я не відмовляюсь. Я запевняю, що продовжувати лекції в Тихменєвих уважатиму за свій незмінний обов'язок.

Як минулої зими, так і цієї, мені нелегко буде одриватись од своєї праці на заводі для приватних лекцій. Коли я й згоджуюсь, то виключно задля Зини.

З Лесею й Зиною не прощався, бо вони збирались проводити мене й обіцяли о пів на одинадцяті прийти на горішне шосе подивитись, чи гаразд ув'яжуть на автомобілі мої валізи. Поки я складатиму речі, обмінюватимусь побажаннями, подяками й люб'язностями з Мартою Борисівною, Казимиром Владиславовичем, Танюсею, Мустафою, стискаючи руки іншим співмешканцям, вони матимуть час і встигнуть піти на море викупатись.

До верхнього шосе, де я сяду на Кримкурсіве авто, з годину ходу. Двоє татарчат, перегукуючись і забігаючи вперед, тягнуть мої речі. У мене на руці баульчик і пальто. Пече сонце. Здається, за весь місяць не було такої спеки, як сьогодні. Розпечена кам'яниста стежка, що йде повз виноградники, палає. Кожен кам'янець гарячий, ніби його викинули з грубки. На дорозі іноді трапляються фігові дерева з лопухатими зелено-сірими листками, але вони не дають тіні.

Я спиняюсь.

На тлі біло-сірих скель синіє Яйла. Яке блаженство було б лежати зараз в тіні кипарисів та сосен і не ворухитись! Хіба кликнути хлопчиків і повернутись назад? Тоді й сьогодні, як у цей час вчора й позавчора, я сидів би, прихилившись до дерева, і дивився б, як рівно-рівно дихає вві сні Зина. Хіба?.. Я спиняюсь і обертаюсь лицем до моря. Воно сьогодні блакитно-біле: в таку спеку уплисти в море за версту, лягти на спину і, закинувши руки за голову, повільно на рівних хвилях гойдатись...

Еге, як наперед забігли хлопчики, що несуть мої речі. Нема чого мріяти й баритись. Бадьоріш... Треба витерти хусткою окуляри, залляти потом, і швидше йти, щоб не спізнитись на автомобіль. Авто не чекатиме. Вперед...

Лесею й Зину я застаю вже на шосе. Я здивований, як швидко вони встигли викупатись і піднятись вгору.

— О, ми швидко, а ось ви марудите!

Пів години, що довелося чекати, поки прийде Кримкурсівський автомобіль, проходить у легкій балаканині. У всіх, здається, сьогодні лагідний настрій. Чи це, може, тут у прозорому гірському повітрі навіть розлука стає прозора й легка? Я втішений, що розмова точиться жваво, що жадна хмарка не застелює блакитного неба, і ми не натрапляємо на тему, яка могла б зіпсувати останню хвилину. Я стежу очима за Зиною, чекаючи від неї якогось вибрику, але вона сьогодні, на диво, спокійна й проста.

Чи, може, Зина щось готує на останнє? Проте поки що все йде гаразд!

Зина в білому легкому напівпрозорому вбранні з засмаленим темно-бронзовим тілом, здавалось, жевріла, рожевіла, пломеніла...

З-за повороту з м'яким шипінням плавно підкотилося авто.

Ще декілька фраз, що ними перериваємо хвилини чекання, поки, прикривши валізи притрушеним курявою брезентом, ув'яжуть їх і притягнуть мотузками.

Речі упаковано й ув'язано. Сирена кахикає й перхкає, різким дзюрчанням скликаючи пасажирів, що, скориставшись із зупинки, повиходили й розійшлися по шосе.

Я попрощався з Лесею, стискаю руку Зині. Її маленька рука зникає, тане в моїй. На міцне стискання вона відповідає міцним. Ще раз, ще мить, і ми розлучимось.

Шофер закручує машину, і авто починає тремтіти. Пропонують сідати. Останній погляд, помах вій, ласкава посмішка. Дверці захлопнуто, і я, розстилаючи на колінах пальто й уміщаючи в ногах баульчик, уже сиджу на своєму шкурятяному стільці в авті.

Авто гарчить, здригається, тремтить. Мить... і він зірветься, кинеться в сірий порошок покрученого гірського шосе, кинеться в спеку вогневого літнього дня. І в останню хвилину, коли шофер береться за руль, нагинається до регулятора, Зина стрибає на підніжку і встигає мені, щоб я тільки сам почув, коротким шепотом сказати на вухо:

— Коли б ви більше бажали мене й були б зухваліші, я віддалася б вам...

VIII

1

Мене турбувала невизначеність: я не зношу невизначености. Я ладен прийняти будь-яку гірку й прикру звістку, щоб тільки все було зрозуміле й ясне.

Протягом усього часу, після повороту Тихменевих з півдня, я намагаюсь внести будь-яку ясність в наші взаємини з Зиною. Я не можу ніяк поєднати тієї фрази, що її Зина кинула мені в авті, коли я виїздив з Криму, та Зининого теперішнього поводження, як підкреслено й навмисне вона обминає мене. Я досі не можу дати собі остаточної відповіді, чи Зинині слова були визнанням, сказаним у пориві щирости, чи, навпаки, тут не було нічого іншого, окрім звичайної для неї ескапади, підказаної бажанням подратувати мене, поставити мене в прикре, ніякове становище, викликати в мені сумніви й хитання.

Зина чудесно знає, що кохання для мене надто серйозна річ, щоб я міг поставитись до нього легковажно. Вона знає, що я ніколи не фліртував і не вмів фліртувати, що я зважую з особливою обережністю та увагою кожне своє слово перед тим, як його сказати, що я боюсь зробити невірний крок або ж висловити необмірковану думку. Отже, саме через те, що Зина все це знає, вона й могла піддурити мене, щоб побавитись з моєї серйозности й висміяти мою стриманість вигаданим своїм визнанням.

Зина бачить моє бажання лишитись з нею удвох, мої невдалі спроби побалакати з нею на самоті, але вона удає, що нічого не помічає. Могло здатись, що вона зовсім забула за цей випадок: хвилина пройшла, промайнула на мить і безслідно зникла...

Визнання чи жарт?..

Я нервуюся в постійному напруженому чеканні чогось, що повинно статися й не стає. Мене питали:

— Що з вами? Чому у вас такий кепський вигляд?

Я мусів посылатись на перевтому й перевантаженість, хоч насправді за останні дні я зовсім покинув працювати, а коли й приходив на завод у лябораторію, то тільки для того, щоб, нудьгуючи, тинятись з одного кінця кімнати до другого. За короткий час я так багато побив у лябораторії посуду, що нарешті почав боятись доторкатись до скла й брати будь-що в руки.

Але все має свій кінець.

2

На одній з лекцій у Тихменєвих на початку грудня того ж таки 1924-го року я перевіряв письмові вправи моїх учениць. Леся, одкривши підручника, перегортала сторінки, щоб упевнитись, що вона не наробила помилок. Зина тим часом на аркушикові паперу з нудьгуючим зором малювала олівцем фантастичні постаті карликів і гномів, турків у чалмах та одалісок з вузькими східними очима, малювала, закреслювала, рисувала й знов замазувала

Я переглянув Лесину вправу і повернув їй. Окрім небагатьох дрібних огріхів, скоріше описок, ніж свідомих помилок, Леся розв'язала завдання бездоганно, і мені не прийшлося будь-чого виправляти.

Зина зазирнула в Лесин зошит, побіжно оглянула підкреслені червоним олівцем місця, потягнулась, позіхнула й байдуже сказала:

— Ну, коли в Лесі майже без помилок, то в мене в кожному разі все гаразд.

— Побачимо! — відповів я і взяв в руки її вправу.

Але в Зининому зошиті я знайшов сумбур, беліберду, безладдя, плутанину всіх формул і всіх визначень. Там було так усе перемішано, так не до речі скомбіновано, остільки забуто найпримітивніші основи й правила, які вона не могла не знати, що я, розсердившись, хтів уже закрити зошит і прочитати їй сувору догану. Отже, кажу, я уже ладен був повернути Зині її роботу, коли зовсім механічно перегорнув останню сторінку вправи, — сумлінність викладача, що мусить додивитись усе, — і на цій останній сторінці притьмом побачив фразу, призначену виключно для мене:

— Іполіте Миколайовичу! Завтра о 7-й годині вечора я буду у вас. Зробіть так, щоб мене у вас ніхто не зустрів.

Серце моє (— сірий патлатий ведмедик в руках маненької дівчинки —) затремтіло, замоталось. (— Синьоока дівчинка в довгих панчішках, схопивши ведмедика за ногу, розмахує ним з боку в бік. Мати зупиняє дівчинку: «Зинусю, залиши ведмедика, а то його болітиме» —).

У мене серце, ніби ведмедик в руках дівчинки, б'ється й тремтить. Треба будь-що-будь, хоча б і через силу взяти себе в руки, стриматись, щоб не виказати схвильованости. (— Я рішуче беру ведмедика з рук дівчинки і, обережно поставивши на поличці, закриваю дверці шафочки —). Напруженням волі я примушую себе заспокоїтись.

Зина кладе олівця на стіл, одсовує вбік помальований аркушик паперу й підводить свої очі. Вона звертається до мене з запитанням, нічим не видаючи, не зраджуючи байдужої незворушности.

— Я розв'язувала свою задачку в інший спосіб, як це робила Леся... Що ви думаєте, Іполіте Миколайовичу, про цей спосіб розв'язувати завдання? Чи не надто я ухиляюсь од звичайних математичних правил?

Її фіялковий зір незворушно-спокійний.

Я стверджую. Я говорю як мога звичайніше:

— Так, усе гаразд. Чудесно!.. Я давно сподівався, що ви зумієте в свій спосіб розв'язати питання.

Я одводжу очі, щоб не зустрітись з Зининими очима, і кінець фрази я ковтаю, не маючи сили її договорити.

Коли я виходив од Тихменєвих і у вітальні одягав пальто, через незачинені двері почув, як Леся сперечалася з Зиною. Леся вимагала, щоб Зина показала свій зошит і той спосіб розв'язувати завдання, що з нього вона цього разу скористувалась. На Лесину думку, іншого способу, ніж у неї, бути не може. Тим паче, що вона ще раз переглянула загальний хід вправи, подивилась у книжку і не припускає, щоб Зині пощастило одкрити щось інше. Леся уперто настоює. Зина відмовляється.

Розмахуючи перед обличчям сестри зошитом, як маскою, Кольомбіною задерикуватою, Зина дражнила Лесю:

— Я тобі не покажу. Коли ти підростеш, то й сама зумієш винайти не тільки цей спосіб, а й багато інших.

— Я жалітимусь мамі.

— Жалійся! — відповідає Зина й потім хитро примружує очі й радить: — Ти, найкраще, запитала б у Іполіта Миколайовича, бо, ось, бач, раз-два, я й подерла свого зошита.

Леся через залу кидається мені навздогін, щоб затримати мене, але я вже одяг пальто і роблю вигляд, ніби не чую, як мене кличуть. Я стукаю дверима й швидко збігаю по східцях.

3

Погане, погане, погане дівчєня!.. Вона таки стежила, спостерігала, придивлялась. Півтора місяця, знаючи, витримувала мене в гаряччї чєкання.

Нарешті, приходить ждане «завтра». Я готуюсь зустріти Зину. Я купую тістєчок, пляшку портвайну й виноград, застєлюю малєнький столик скатєртиною й розкладаю тарілочки та серветки.

Сьогодні з'ясуєтьєся для мене загадка, що її загадала для мене Зина. Ми будемо вдвох, ми знайдемо тон одвертої щирости, взаємної ясности, слова для визнань і порозуміння. Та... Звідкіля в мене ця певність і ці сподіванки? Хіба ж я не знаю Зини? Хіба ж я не знаю, що в неї все «навпаки»?!..

Вона прийшла, сіла, підібравши ноги, в кріслі і почала обдивлятися кімнату.

— У вас кімната також серйозна, стримана й методична, як і ви самі. У вас, певно, вистарчає характеру вранці й увечорі робити гімнастику.

Я мусів ствердити це.

— До того ж у вашій кімнаті бракує канапи.

Я ствердив і це.

— Згодьтєсь, що ви нудний і що у вас нудно.

Я не міг заперечувати й цьогє. Під її поглядом я почував себе великим, марудним і незграбним.

— Ви надто серйозні! Вам треба було б бути трохи легковажнішим.

— Ви, Зино, кажете мені те саме, що казав мені й один мій приятель. Він теж гадає, що з мене людина надто серйозна, і радить мені бути легковажнішим; інакше, на його думку, я ризкую до легковажних справ поставитись надто серйозно. Взагалі він гадає, що людині, яка через свою серйозність не вміє бути легковажною, загрожують великі

небезпеки. У світі є, каже він, багато легковажного, до чого слід ставитись тільки легковажно.

— Він розумна людина, цей ваш приятель. Я хтіла б з ним познайомитись.

— Він вам не сподобається.

— Чому?

— Бо він де в чому подібний на вас.

Я присовую столика до крісла, що в ньому сидить Зина, і пропоную Зині покуштувати тістечок.

— Ви брали тістечка у Фрудзинського? Це добре. Максим Рильський дарма запевняє в своїй поемі, що тістечка «найкращі» у «Маркіза». Окрім Фрудзинського, ще можна брати тістечка у «Валентина». Але щодо вибору тістечок, то тут у вас не все гаразд, і я не можу похвалити вас за вибір. Вам слід було знати, що «наполеона» я не їм зовсім, а ви взяли їх цілих три. Майте на увазі, що з тістечок цього сорта я віддам перевагу перед наполеоном баклаві: в баклаві більше пряности. З інших, купуючи тістечка у Фрудзинського, я неодмінно наказала б покласти парочку буше, темне й світле; вони там бездоганні. Ну, треба було б не забути також за меренгу. Хоч на добру меренгу, взагалі, важко натрапити.

— Пастила?.. Пастила не годиться зовсім, вона ні до чого, її можна було б запропонувати з червоним вином вашому приятелеві, коли б удень він випадково зайшов до вас і ви його частували. Замість пастили ви мусіли купити шоколад.

— Портвайн? — Зина з сумнівом і негативно хитає головою. — До тістечок підійшло б біле вино. Замість пляшки портвайну я з більшою приємністю побачила б у вас пів пляшки рожевого мускату. З десертних вин це, власне, єдине вино, що його можна пити задля того, щоб пити вино.

Розмова точиться так, ніби ми сидимо в кав'ярні чи в фое кіні, де густо набито різноманітної публіки і де не можна говорити ні про що інше, як тільки про тістечка та за раніш бачені фільми, за Мері Пікфорд, Альфреда Менжу, Ігоря Іллінського, «Папіросницю од Моссельпрому», дивуватись стрибкам Фербенкса й знаходити привабливими очі Барбари ля-Мар.

Зина вибила мене остаточно з колії. Як завжди, так і сьогодні мені не вистарчає потрібних слів і вміння, щоб надати розмові того відтінку щирости, що на нього сьогодні я найбільше сподівався. Мені бракує слів.

Слова й загадка їхнього поєднання завжди мене лякали. Я завжди ставився до слів підозріло і з сумнівом, як до істот жорстоких і небезпечних, двозначних і зрадливих. Слова вульгарні, нікчемні й двозначні. Вони готують зраду, вони скрізь підстерігають людину, чекають її напоготові, щоб заволодіти людиною і згубити її. Я не належу до числа тих, що вміють робити їх лагідними й покірними. Передо мною вони, безглузді й пустельні, вставали сторч. Я ворогував зі словами. Слова завжди відштовхували мене від себе.

Хоч як я намагаюсь взяти ініціативу в розмові у свої руки, Зина міцно тримає її в себе. З мистецтвом найдосвідченішого дипломата вона усуває небезпеку слів, що хоч трохи натякали б на одвертість, або ж виходили за рямці звичайної балачки «на людях». Вона знає, що я, чекавши її до себе, чекав од неї пояснень і визнань і готувався висловити їй свої, але, щоб зробити навпаки, вона замкнулась, зачинилась у собі.

Зина любить позувати. На цей день, зі звички суперечити, вона вибрала для себе позу офіційного візиту. Я сподівався на щирість, вона буде офіційною. Я розраховував на визнання, вона говоритиме загальні фрази. Я шукатиму одвертості, вона вбереться в тони ригористичної стриманости.

Гаразд, хай буде!.. Розмовлятимемо за тістечка, пастилу й різницю між портвайном і рожевим мускатом. Удаватимемо, що ця розмова мені дуже до вподоби. Це єдиний спосіб зробити так, щоб Зина кинула говорити про тістечка.

Побачивши, що я не докучаю їй розмовами про свої почуття, Зина губить інтерес до теми про київські кондиторські. Упевнившись остаточно, що я не порушую доброго тону, вона робить спробу мене подратувати.

Зина, затишно підібравши ноги, сидить у куточку глибокого крісла. Коротка спідниця трохи загорнулась і дозволяє бачити не тільки напружені м'язи литок і обтягнені шовком панчішок коліна, але й смугу засмаленого тіла, що своєю смуглявістю відтіняє сіро-сталевий тон її панчіх. Тоді саме починали носити короткі спідниці, і Зина носила найкоротші.

Я не скажу, щоб мене не дратувала ця спідничка, укорочена на два сантиметри проти звичайної, та що мені байдуже було дивитись на оголене тіло. Але я хитався, чи це спідничка загорнулась випадково, чи, може, ця смуга оголеного тіла — свідомо розрахований виклик, щоб тільки зачепити мене?

Я перехоплюю побіжний Зинин погляд, коли вона швидко озирнула себе і, озирнувши, не поправила убрання. Немає сумнівів, Зина бачила й знає, що в неї видко панчішки більше, як слід, і над ними смугу смуглявого тіла.

Карти стасовано й розкладено. Винова краля лягла навскоси від валета. «Робіть гру, громадяни!»

Зина не сумнівається, що мою карту буде бито. Вона розраховує на те, що я потраплю на гачок, спеціально для мене поставлений і, коли живчик почне битися швидше в мене в скронях і я не зможу заховати свого хвилювання, тоді вона мене висміє. Вона одягне машкару дитячого наївного нерозуміння і з уїдливою безцеремонною одвертістю почне запевняти, що я помилився, що вона, правда, прийшла до мене, та це зовсім не дає мені права й підстав поводитись з нею, як з будь-якою легковажною дівчинкою, і що, взагалі, вона ніяк не чекала від мене, людини вихованої й чемної, такої зіпсованості й прикрої для її особи настирливості.

Я стиснув зуби, я витягнув руки, торкнувшись підлоги. Я не витримав того почуття гіркого болю, що його викликала в мені сьогоднішня Зинина гра в ескапади. Невже ж вона не може ніколи, хоча б на хвилину, бути простою й щирою? Я сказав:

— Ви, Зино, назвали мене сьогодні людиною методичною й сухою, одне слово, різкіше висловлюючись, педантом. Я не сперечатимусь з цим, але я мушу зазначити, що те, що ми говоримо про інших людей, завжди є тільки самовизнання. Наші закиди іншим людям майже завжди приховані самообвинувачення... Отже, це ви самі, Зино, надто

тверезі й розсудливі, надто методичні. Ви поводитесь не як дівчина, а як жінка, що багато бачила, пізнала й пережила. Ви, правда, здібні на найдражливіші та найнесподіваніші ескапади, на ентузіастичний запал, але я, спостерігавши вас, завжди дивувався вашій байдужій досвідності. Звідкіля вона у вас? Ви рідна сестра стриманої й тверезої Лесі; та вона з отією твердістю перед вами не більше, як наївна мала дитина.

Зина не тільки не розсердилась, але їй навіть сподобалась моя характеристика. Вона любить слухати, коли говорять про неї.

— Не вам, Іполіте Миколайовичу, — відповідає мені Зина, — нарікати на це. Коли б учора, розв'язувавши задачку, я не забула деяких формул і теорем і не заплуталась в загальному ході рішення, я, мабуть, ніколи б в світі не написала того, що написала. Визнайте, що сумбурний хід задачки можна було закінчити тільки тією безглуздою фразою, що нею її закінчено. Коли я сьогодні прийшла до вас, то дякуйте винятково моїй методичності й послідовності.

Зина випила портвайну, поправила спідницю й, жартуючи, додала:

— Та, мабуть, справді, мої раптові вчинки це, власне, зворотний бік моєї розсудливості. Налийте мені, Іполіте Миколайовичу, ще трохи портвайну і вип'ємо за обмірковані випадковості та за розсудливість, що вміє бути безглуздою.

Ми торкнулись чарками. Задзвеніло скло, і легкий дзвін скла в кімнатних присмерках продзвенів, як порцелянові хінські дзвіночки в стилізованій Андерсеновій казці «Про солов'я й троянду».

6

Чи не прийшов, нарешті, найзручніший момент заговорити за те, що я хотів би сказати? Але як сказати, що сказати й з чого почати?

Мені бракує слів. У мене їх менше, як у того героя гоголівського «Одруження», що запевняв свою наречену: «Влітку багато буває мух». Він мав рацію: з ним не можна сперечатись; що більше чемна людина може сказати дівчині, яку вона кохає? Я заздрив гоголівському герою, що вмів розмовляти про мух і літо. Коли я лишався на самоті з дівчиною, я звичайно мовчав. Не завжди буває до речі говорити про

літо й літніх мух, а для того, щоб сказати за своє кохання, мені бракувало слів.

Хіба сьогодні не повторилась ця звичайна моя історія?

Шукаючи теми для розмови, Зина звертає увагу, що мою кімнату заставлено полицями з книжками. Вона здивовано каже:

— О, як багато у вас, Іполіте Миколайовичу, книжок. Я ніколи досі не чула, що ви такий книголюб і поєднуєте свій фах хеміка з бібліофільством. Ви любите книжки?

Зина торкнулась болючого місця в моєму житті. Я не люблю книжок. Я купую їх, я опрацюю їх, але я їх ненавиджу. Я відповідаю:

— Це давня моя ненависть.

— Що «ненависть»?

— Моя любов до книжок.

— Ваша любов до книжок — ваша ненависть?

— А так!

— Як ви неправдоподібно висловлюєтесь, Іполіте Миколайовичу, зовсім як Стефан Хоминський.

Хоч порівняння зі Стефаном Хоминським мені не дуже до вподоби, але я починаю розповідати. Я докладно розповідаю Зині, як з гімназійальних ще часів я почав ворогувати зі словами, як поволі у мене росло й зростало недовірливе до них почуття. З мови й творів мені важко було одержати чотири; в більшості при всій моїй ретельній упертості я мусів задовольнитись трійкою. З фізикою, математикою, природничими науками справа йшла бездоганно, але зі словесними надто кепсько. Я вмів довести кожную з математичних формул і ніколи не мав здібности сполучувати слова. З малих літ мені, незграбному хлопчикові, слова скрізь і завжди готували прикrostі. Я уникав слів і частіше волів мовчати. Отже, я призвичаївся нехтувати словами й ненавидіти книжки.

— Дивлячись на мою кімнату, де полиці заставлено книжками, мої знайомі, як і ви, Зино, кажуть: «Ви великий аматор книг, Іполіте Миколайовичу!». Вони не знають, що я ненавиджу книжки. Ненавиджу й боюсь.

Життя надто чудна річ, надто чудна, щоб дивуватись з того, що в мене, людини, котра ненавидить книжки й нічого спільного не має

з літературою, є велика книгозбірня і що письменники, навіть видатні й поважні, ніколи не купують і не збирають книжок.

Я розповів Зині за випадок, як мені одного разу трапилося з приятелем завітати до поета Максима Рильського. Я сподівався побачити кабінет книголюба, добірні книжки, вишукані колекції поезій, зібрання творів, віки й культури, схематично розкладені в систематичній послідовності на полицях вздовж стін од Гомера й Гезіода, Біблії й єгипетської «Книги мертвих» до Панаїта Істраті та Марселя Пруста, я передчував приємність натрапити на рідкі видання греків, римлян, французів і англійців з фамільними *ex-libris*-ами поетових дідів, розглянути старовинні палітурки з телячої шкіри, витиснені золотом, і я жорстоко помилився.

На розхитаній етажерці, притулений, щоб не впала, до стінки, я побачив розкуйовджену Іваницину хрестоматію «Шляхом життя», ще декілька шкільних підручників, пару номерів «Ниви» за 1888-й рік, річник за старі роки мисливського часопису, тоненьку з авторським написом книжку віршів плужанського поета, на верхній полиці криве в чорній рамочці дзеркало та поруділі чоботи на нижній. І все? І все!..

Вийшовши од Максима Рильського, я висловив своє здивування приятелеві:

— Як це може бути, щоб поет не мав книжок?

На що мій приятель, люблячи парадоксальні зауваження, відповів:

— Поетові не потрібні книжки. Він носить всередині себе в потенції можливість усіх книжок усього світу.

Тоді це зауваження мого приятеля здалось мені безглуздим, але, обмірковуючи його не раз, я починаю гадати, що він мав рацію. Отже, справді мені бракує слів, і цю недостатність я намагаюсь заповнити, колекціонуючи книжки...

Професор Габель, хемік, у якого я, будучи студентом університету, спеціалізувався й працював, коли перед кінцем державних іспитів я прийшов до нього й запитав, чи можу сподіватись бути залишеним при університеті для підготовки до професури, відповів мені:

— У вас, пане Варецький, є всі дані для наукової праці, і я охоче підніс би перед факультетом клопотання, щоб вас залишили при кафедрі хемії, але, на жаль, вам бракує ідей. У вас здібності технічні,

прикладні. Ви — працівник і практик. Моя порада вам — іти на завод, в промисловість.

Він зупинився на хвилину, зняв пенсне, витер його шматочком замші, одяг знову й тоді сказав:

— Так! Вам бракує образів, ідей, слів, обріїв. В хемії це важливіше, ніж деінде. Ви, певно, нічого не читаете, окрім фахової літератури, а проте, коли у вас уперше з'явилась думка за наукову діяльність, вам треба було почати читати що завгодно і як мога більше, тільки не зі свого фаху.

Аматор анекдотів, він згадав черговий:

— Коли до одного видатного професора-хірурга звернувся початковий лікар за порадою, що треба робити й читати, щоб стати гарним хірургом, той відповів: «Читайте Сервантесового Дон Кіхота. Чудесна книга».

...Образи й обрії...

Професор Габель мав рацію: за тих часів я нічого не читав, окрім літератури з фаху. Тепер я купую книжки, я призбирав чималу бібліотеку, у мене поволі розвинулась справжня бібліоманія, але я не навчився любити книжок тією щирою й наївною любов'ю, якою діти люблять Чарську та Майн Ріда. Моє бібліофільство обернулось в своєрідний культ, але культ по суті атеїстичний, бо я не шанував книжок. Книжка, що її куплено й оправлено в належну оправу, здавалась мені приборканою й переможеною.

Я купую книжки, щоб оправляти їх в шовк, ситець, шкуру, парчу, папір. Мене приваблює палітурка книги. До мене звикли в мануфактурних крамницях, і я знаюся з палітурниками та букіністами. Мене можна побачити коло вітрин букіністів і вітрин з мануфактурою. Я навчився розподіляти крам на придатний і непридатний для палітурок і розшукувати цінні й рідкі видання. Я беру участь у Товаристві друзів книги, і в мене, окрім вправ про кальцієві сполучення, анілінові фарби, нові способи очистки цукру, є також виготована доповідь про українських інтролігаторів кінця XVII віку.

Зина перериває мене запитанням про час.

— Початок дванадцятої?! Мені, Іполіте Миколайовичу, треба йти додому.

Згадка, що Зина йтиме додому, викликає в мені одчай. За весь вечір нічого не сказано! Нічого не сказано — і вона йтиме.

Я починаю ходити по кімнаті, тоді зупиняюсь перед Зиною. В одчаї я жаліюсь на свою безпорадність:

— Отже, й сьогодні, як і звичайно, як і завжди, слова мене зрадили, віддали на поталу. Сьогодні, навіть сьогодні, якого я так нетерпляче й довго чекав, хисткі слова в останній момент утекли від мене зрадливо й ганебно. Я не зміг опанувати їх. Я не знайшов потрібних слів, щоб сказати вам усе, що я хотів сказати, а ви, ви мене бавили розмовами про тістечка.

Зина простягає мені руку.

— Ви сердитесь? Ви скаржились, тепер ви сердитесь. Проте ви не знаєте, що в мене добре серце. Сядьте на ручку крісла поруч зі мною, і ось вам мої руки. Можете цілувати. Аким Волинський каже, що в долонях жінки зосереджується її чутливість.

Долоні живуть доторканням губ. Губи квітнуть поцілунками долонь. Тане морок зимового пізнього вечора.

Раптом Зина вириває од мене руки: губи, що стали долонями, і долоні, що стали губами.

— Досить! Я йду! Дайте мені пальто. Ви мене проводите.

8

...Уночі, після дванадцятої, проводивши Зину, я повертаюсь додому. На порожніх вулицях танцює вітер, пронизливий і холодний. За рогом, притулившись до стінки, щоб сховатись за консолями будинку од вітру, сліпий підліток без шапки зірваним голосом вигукує уривчасті слова якоїсь пісні. Його голос раз у раз зривається і вигуки, підхоплені вітром, стигнуть в бурхливих поривах грудневої хуртовини.

Важкі хмари чорніють у темних проваллях вулиць над дахами будинків. Хмари вагітні сніговою пургою, але пурги поки що немає, і вітер приносить з хмар тільки випадковий рідкий сніг.

Я проходжу повз сліпого хлопця. Я бачу більма його очей, рябе обличчя, тремтячі померзлі руки, сперті на довгу ковіньку. Судомо дикої пісні кривить його сліпе обличчя і керує танком застиглих ніг.

На перехресті темна постать повії вартує, оберігає нічну похмурість вулиць. Повія стоїть, не рухаючись. Вона ніби стереже пільму, вітри й ніч. Я минаю її. Ледве розкриваючи похолі губи, вона пропонує мені йти за нею. Я проходжу без відповіді. Я чую: повія посилає мені навздогін погану лайку. Вітер плює мені в обличчя жменею вогкого снігу, засліплює очі, і я на мить не бачу нічого. Пси міських перехрестів скаженіють. Я обертаюсь: на розі, не рухаючись, стоїть повія. Перехрестя міських вулиць вона стерегтиме, доки не прийде хтось, щоб повести її з собою в пільму нічної хуртовини. Я не пішов за нею, — піде хтось наступний. Для неї я тільки один із багатьох: син суки!..

Може, справді, і собі, як псові бездомному, завити в порожній пільмі од болю, від нудьги, з одчаю?

IX

1

Ніколи не буває таке близьке до землі сонце, як у січні, коли воно, запалюючи сріблястим сяйвом зірки інею на стежках і деревах і обертаючи сніг в блискучу білу емаль, холоне в білих просторах засніжених полів. У п'ятнадцятиступневий мороз, блукаючи по вулицях, виходячи за город, мандруючи по садах, укритих глибоким шаром снігу, коли морозний вітер щипав похололі щоки, мені здавалось, що квітець легким подихом весняного вітерця торкається обличчя. У свіжому повітрі я почував себе дужим, міцним і певним. Я бачив застигли сині губи, бліді пожовклі обличчя, сховані в каракуль комірів; я бачив спини людей, пригнічених холодом, і дивувався, як можна нарікати на січень, коли рожевими ранками в блакитних сутінках снігів сріблясте сяє сонце і вітер ніби по весні... А дома в хаті від напаленої грубки — південна спека, і в соняшний день на матовому шклі вікна, обарвленому снігом в молочно-білий цвіт, пливуть і тануть тіні од диму з коминів. Самітня муха повільно мандрує на білих просторонях стіни, щоб дійти до грубки й там спочити.

В ясні морозні січневі дні прийшло кохання. 12 січня мене в лябораторії покликали до телефону. Я пізнав Зинин голос. Вона запитувала, чи я вільний сьогодні увечорі; всі їхні йдуть до театру, але в неї болить голова, й вона лишається дома. Чи не прийшов би я до них побути з нею?

Того вечора Зина віддалась мені.

Як звичайно припускають, шлюб є натуральний вихід, котрий розв'язує, або ж принаймні повинен розв'язувати усі життєві й літературні ускладнення. Традиції белетристичного роману XVIII–XX ст. стверджують, що для романіста немає кращого способу закінчувати свій твір, як одруживши «його» й «її». У даному разі є всі відповідні умови: є літературна традиція, є «він» і «вона», взаємне бажання дійових осіб, перипетії любовної історії тягнуться достатній час, щоб заповнити потрібну кількість друкованих аркушів, — отже,

все примушує героїв роману піклуватись, щоб, не гаючи часу, взяти шлюб і не турбувати автора конечністю підшукувати нетрадиційну розв'язку свого твору...

Газетна дискусія про сучасне становище родини, трактуючи проблеми нового побуту, проголошувала бадьоре гасло оновленого сталого й творчого шлюбу. Модна п'єса на двадцять дві картини з прологом і епілогом протягом шести з половиною годин переконуюче запевняла, що коли чоловік кохає жінку, то належить записуватись у загсі, родити здорових людей, а робити аборти — то є катастрофа для жінки.

Але чому, схилиючись до подібної думки, я не наважуюсь нічого сказати Зині і навіть на самоті з собою мовчу глухим і замкненим мовчанням?

Я мовчу й обминаю! О, коли б в уяві про шлюб було хоч трошки неправдоподібности!..

Нарешті, я рішився! Одного разу, коли Зина була в мене, я дозволив собі досить обережно заговорити з нею за шлюб, за мій обов'язок перед нею як жінкою, за ніякову двозначність нашого становища.

Зина розсердилась.

— Ти гадаєш, що коли я віддалась тобі, то мова йтиме за шлюб? Ти помиляєшся! Саме тому, що я віддалась тобі, мова й не може йти за шлюб. Я не хочу шлюбу. Я й віддалась тобі, щоб знищити можливість шлюбу. Я хочу робити те, що хочу робити. Я не збираюсь виходити заміж.

Я кажу твердо й упевнено, але боюсь, що мій голос тремтить і те, що я кажу Зині, бринить для неї не дуже певно:

— Ти віддалась мені, і тим самим на мене лягли певні обов'язки перед тобою. Я порядна людина, й я не хочу, щоб мені хтось закинув, що я зробив якийсь ганебний вчинок.

Зина презирливо піджимає губи:

— Мені не потрібна твоя порядність.

Я почуваю, що треба знайти інші аргументи й нові слова, але я не нахожжу їх. Я почуваю, як витрухляли й зотліли старі слова, які вони порожні й нікчемні. Але я уперто повторюю:

— Я мушу... Мій обов'язок...

— Обов'язок передо мною? — питає Зина.

Її фіялкові очі робляться темними й великими, вона червоніє, кров приливає до щок.

Вона обурена і відповідає різко:

— А ти запитав мене? А я дала згоду? А ти не думаєш, що та твоя порядність, якою ти пишаєшся, є для мене образа? Ти заздалегідь припускаєш, що я зробила щось ганебне і тепер потребую, щоб хтось захищав мене! Ти не подумав, що коли ти висловлюєш намір своєю порядністю прикрити мою, мовляв, непорядність, ти цим ображаєш мою гідність? Не бійся, я захищатимусь сама. Я залежу від себе, і ні від кого більше. Я хтіла, і я віддалась.

Під напором цих закидів я почуваю себе безпомічним. Я не вмію сперечатись і переконувати; я поступаюсь:

— Ну, добре, Зино, не говоритимемо за порядність, коли це тебе ображає. Люди завжди говорять сказаними словами, заученими формулами. І я говорю сказаними словами. Я визнаю, що висловився невлучно; треба було інше слово вжити, якимось інакше висловитись. Я хтів тільки нагадати за свою тривогу, ніяковість, за розмови, що можуть піти.

Ми розмовляємо стоячи. Зина обперлась на книжну шафу й поклала лікоть на спинку крісла. Рукою вона зневажно мне кінчик шарфа, а кінцем туфлі креслить на підлозі круги й еліпси. Я ходив по кімнаті.

Зина відповідає спокійніше. Моя покора примиряє її з невдалою спробою моїх невмілих і незнайдених аргументів.

— На твою думку, — каже Зина, — дівчина, що покохала, має взяти шлюб і стати заміжньою жінкою. А для мене кохання є спосіб звільнитись од шлюбу, одруження, родини — всього, що зв'язує й може зв'язати мене і волю. Я хочу бути вільною й залежати в своїх вчинках від себе й нікого більше.

Зина ладна заперечувати, що в коханні вона шукає кохання, принаймні в тому розумінні, яке цьому слову надавали колись. Через кохання дівчина входить у життя; кохання — прохідний двір, дім з двома дверима: увійти й вийти. Вона питає:

— Хіба ти не думаєш, що кохання звільняє?

Я нічого не кажу. Я зідхаю. Зина сідає в крісло, притягає мене до себе й цілує. Я сиджу біля її ніг на підлозі, вона обняла мене руками навколо шиї й притулилась щокою до моєї голови...

— Слухай! Справді!.. Я не розпутниця, я не повія, не вулишня дівка! У мене навіть немає великого темпераменту, щоб я навмисне шукала любовних пригод. Мені це байдуже. Мені байдуже віддатись чоловікові, тобі або ж іншому.

Я розкриваю рота, щоб щось сказати, і не кажу нічого. Мене вбиває ця незворушна ясність і простота поглядів на речі. Зина гладить моє волосся.

— Мій милий Оплику! Я роздивлялась одного разу сумочку в одній моєї приятельки, що вчиться в драматичній студії, і в сумочці я знайшла, окрім хусточки, дзеркальця, олівця для губ, особистої посвідки, пудри, грошей, ще листівку від коханця й аналізу сечі з пробою на гонококи... Це колись говорили високі фрази за офіру, обов'язок, гідність, засмічували життя вигаданими словами. Тепер, коли кохання перестало бути для дівчини забороненою річчю, ці слова загубили свій сенс.

О, коли б в уяві про кохання й шлюб було хоч трохи неправдоподібності...

2

Минув місяць і ще пів місяця, і від кохання лишився тільки холодний попіл, гіркий аромат полину. Прийти, лягти на спину, віддатись; потім піти, жаліючись на нудьгу. Нічого не дано й нічого не взято. Ще раз життя піддурило принадою ілюзорної омани, зрадило й знищило. Нічого не досягнено, нічого не переможено.

Я бачу, що Зина нудьгує, і моє серце переповнює жаль і свідомість вини. Мені здається, що на мені лежить якась вина, що я винен перед Зиною. Може, справді, це моя вина, що я не вмію перетворити наше кохання в чисту прозорість щастя, розкрити для Зини в житті можливість нових просторів і нових ще не бачених обривів?

Вона сподівалась, що *кохання* є щось більше, ніж *кохати*, що наше кохання спопелить попельність буденних днів і тижнів, що в коханні розквітне блакитний сон незнаного майбуття. Вона сподівалась, вона чекала на це. Але що я можу дати їй, окрім самого себе, я — проста, звичайна людина, надто звичайна для дівчини, яка шукає

незвичайного, неможливого й неправдоподібного? Боюсь, що я, віддавши себе Зині, не надто щедрий зробив для неї дарунок!

Вечірнє зимове сонце викреслює червону пляму на стіні півтемної, заглибленої в присмерок кімнати. Ми не запалюємо світла.

Зині холодно. Найменше вона любить ці холодні, похмурі, короткі зимові дні. Вона мовчить: попільна байдужість охоплює серце почуттям непотрібності.

Зина пішла.

Порожніми вулицями порожній розгулює вітер, мете сніг, б'ється об стіни й дахи будинків, вривається мотлохом гугнявих свистів у димарі і, з пронизливим стогоном пронісшись на переходах, приходить до моєї грубки співати свою безконечну пісню. Що неказане хоче сказати мені вітер, коли після Зининого відходу ми лишаємося з ним на самоті?

Що для мене Зина і що для неї я? Чого вона шукала в мені, на що сподівалась і на що вважала? Чи не надто пізні запитання, відповідь на які треба було знайти раніш?..

Давні форми шлюбного життя порушено, нові ще не знайдено. Зині обридло жити так, як вона жила, її лякає перспектива продовжити в дальшому те, що було; її лякає перспектива вийти заміж і зв'язати себе, вона шукає нових обр'їв. Яких саме, — вона не знає, та це для неї байдуже; з неї досить того, що вона *хоче*, бо саме *вона* того прагне...

У своїх взаєминах із Зиною я заплутався остаточно. Леся, та зовсім інша. З неї буде гарна, добра, розумна, лагідна дружина. Вона не належить «сьогодні», вона живе поза часом і місцем; її «сьогодні» — повторене «вчора». Для неї «шлюб», «чоловік», «дружина» — усталені й незмінні поняття. Вона знає, що в свій час вийде заміж, матиме дітей, утворить родину... Зина ж шукає іншого й нового.

...Лютий. Тумани. Мряка. Жовтий брудний сніг, навалений на купи коло тротуарів, тане гнилими патьоками. Я годинами блукаю сам по грязюці в жовтих гнилих туманах. Мені нікого не треба. Мабуть, і я нікому не потрібний!..

Одного разу я їхав трамваєм з заводу. Зі мною поверталась одна з жінок, що служить в нашій заводській конторі. Не пам'ятаю вже, з якого приводу, розмовляючи в трамваї, ми натрапили на тему про шлюб. Вона сказала:

— Я не припускаю, щоб жінка зраджувала чоловіка.

Я запитав:

— А чоловік?!

— Чоловікові можна.

— Чому так?

— Потрібно, щоб хтось, хоч один, оберігав родинне вогнище. Оберігати його належить жінці.

Я подивився на неї; вона подивилась на мене. І після павзи, тоном задуму, що в ньому було щось патетичне, вона, міркуючи, додала:

— Але я не думаю, щоб родинне вогнище тепер взагалі було потрібне.

Це сказала заміжня жінка, що має дитину. Твердження її були побудовані з тонким розрахунком, щоб остаточний висновок нищив усі попередні, з категоричною позитивністю висловлені, думки. Вона проповідувала вірність, вогнище, родину, непорушність усталених зв'язків; вона з огидою одкидала зраду. І ні в що з того не вірила. Вона стверджувала шлюб, демаскуючи його.

Мені здається, що й я, коли говорю з Зиною про шлюб, не вірю в його можливість.

3

Мені захтілось з кимсь побалакати. Я давненько не був уже у Василя Гриба й вирішив піти до нього.

З Василем Грибом я познайомився за тих часів, коли року 1921–1923 ми обидва викладали в одній школі, — він мову, а я математику й природничі науки.

Василь Гриб — філолог і непрактична людина. До філології я ставився й ставлюсь негативно, як до науки нікчемної й порожньої. Непрактичність взагалі мене дратувала. Можливо, що я помиляюсь, але я вважаю її за прикмету обмежености. Правда, Василь Гриб, у свою чергу, мій потяг до точних наук і технічних дисциплін розцінює не дуже високо, та поза цим ми один одному сподобались і охоче стріваємось.

Василь Гриб зводив непрактичність на ступінь принципу і, виправдуючи непрактичність, проповідував скрізь і завжди вагу

непотрібних речей і справ.

— Я, — казав він за себе, — виписую карточки з пам'яток XIV–XV вв., щоб з'ясувати лексичний склад української мови того часу, і вивчаю долю глухих згуків, процес зміни згукосполучень ър, ъл у мові праслов'янській. Я не гадаю, щоб ці студії були мені або ще кому потрібні. Коли я й проваджу їх, то, мабуть, виключно через те, що певен в їхній непотрібності. У випадку, що хтось, паче чаянія, довів би мені потрібність подібних вправ і я опинився б перед перспективою вибирати з усіх професій найпотрібнішу, я волів би стати краще гінекологом і робити жінкам аборти.

— Відомий проповідник прагматизму, американський філософ Вільям Джемз учив: людина знає тільки те, що їй потрібно знати. Можливо, що в Америці це так і єсть, я не був у Америці, але, на мою думку, він помиляється, бо з особистого досвіду на кожному кроці й кожного разу ми можемо упевнитись в протилежному. Ми знаємо тільки те, що нам не треба знати. Отже, приміром, візьмімо мене. Я живу з того, що в радустановах читаю на курсах українізації українську мову. Я знаю долю згукосполучень ър, ъл в праслов'янській мові, хоч це мені й не потрібно. Мені треба знати зовсім не це, а те, як писати «двадцять», з літерою д чи без цієї літери, «інший» через и широкє чи вузьке, «дещо» через риску чи без rischi, але, на жаль, хоч це мені потрібно знати, то я цього не знаю. Тут джерела людської життєвої трагедії. Життя людське сумнівне й хистке, а хліб лекторський непевний і гіркий. І Джемз жорстоко помиляється, гадаючи, що людина знає те, що їй треба знати...

— Ось, приміром, мені пропонують купити одріз на штани англійського шевіоту: справу з купівлею треба вирішити негайно, сьогодні або ж завтра. Але тільки на тому тижні я кінчаю читати лекції на олійній фабриці на Подолі, і мені аж ніяк невідомо, чи вдячні слухачі подарують мені чергового портфеля з відповідним написом на срібній дощечці — таких портфелів, до речі, у мене вже п'ять, — чи, може, одріз на штани. Отже, справа в тім, чи купувати крам зараз, чи почекати, сподіваючись на подарунок. Коли б я міг знати, що мені треба?! У мене є портсигар від вдячних слухачів з робочої поліклініки на Січнівці, але ж я не палю... Чи це вам не зайвий доказ, що навіть вдячні слухачі не знають, що потрібно їхньому лекторові.

Ті речі, що їх проголошував Василь Гриб, були надто непевні, щоб хоч будь з якою з них можна було погодитись, але він висловлював їх так переконано, що цей упевнений догматичний тон тільки ще виразніше підкреслював вигадану й ненатуральну їх потворність.

Говорячи ці неможливі й хисткі речі, чи був він ще що-небудь, окрім заплутаного коментаря самого себе, окрім власної тіні, що коливається в постійній несталій мінливості? Мабуть, що ні!

Він був людина нерішуча. Але, коли я вказував йому на це, він заперечував моє твердження з обуренням. Та дарма, — який сенс мало це його обурення, коли він заперечував тільки для того, щоб заперечувати?

Якось ми вийшли з ним удвох: я збирався їхати на завод і запропонував Грибові проїхатись зі мною. Він відразу охоче згодився: погода, мовляв, гарна, і йому буде дуже приємно подихати за містом свіжим повітрям. Але, коли ми прийшли до трамвайної зупинки, Василь заявив, що він лишається:

— Я не їду!

— Але ж ви гадали їхати?

Весело розсміявшись, він сказав:

— Я приймаю рішення тільки для того, щоб мати нагоду змінити їх!

4

Наша розмова пішла в тонах живої, гострої буфонади, викривленими еліпсами, в тій навмисній гротескній манері, що властива Грибові. Ця манера рідко кому до вподоби: вона може зіпсувати настрій кожному, хто захтів би побалакати з Василем Грибом. Звичайно, співрозмовник, закінчивши розмову, одходив од нього, не розуміючи, як йому поставитись до всього сказаного Грибом, і питав якого-небудь спільного знайомого:

— Чи ви можете серйозно говорити з Василем Грибом? Щодо мене, то я не можу!

Того дня, коли я прийшов до Гриба, арлекінадні його вигуки, крикливі месіяди, галасливі ярмаркові оплески й ляпаси, іронічні пародії, серйозно-несерйозні поради, як не чудно, мене не дратували.

Я почував, що іронія мені особливо потрібна і що її мені зараз найбільше бракує.

Не називаючи прізвищ, я розповів йому, що я покохав, що я щасливий; що я хотів би одружитись з дівчиною, яку покохав, але на перешкоді до того стоїть химерне небажання дівчини брати шлюб.

У відповідь на мої визнання він з ласкавою щирістю і з лагідним співчуттям, шукаючи слів і думок, що могли б мене заспокоїти й утішити, сказав:

— Я бачу, що вас, Іполіте Миколайовичу, ніколи, на жаль, не цікавили непотрібні речі. Отже, признайтесь, ви ніколи не збирали поштових марок, трамвайних використаних квитків або ж цукеркових папірців? Ніколи?

— Ніколи!

— Навіть і за дитячих років?

— Навіть і за дитячих років!..

— Ну ось!.. А тепер ви страждаєте; вам отруюють життя незібрані папірці. Люди взагалі страждають тому, що їх мучать примари нездійснених фантомів. Кожна людина повинна виховувати в собі пошану до непотрібних справ, химерних вчинків, нікчемних речей. Наші біологи повинні б були винайти антитоксин практичності й тверезості й прищеплювати його кожній людині. У програми трудшкіл я неодмінно ввів би за комплексною системою для молодшого концентру та за Далтон-пляном для старшого — спеціальні години: «Діти з ентузіазмом захоплюються нікчемними речами». Тільки той, що пережив химерне захоплення й розчарування, може бути тверезою й позитивною людиною. Нема більшої небезпеки для людини, коли вона в своєму житті не пережила спочатку захоплення з якоїсь химери, а потім розчарування.

Я перериваю Василя:

— Ви хочете сказати, що наші з дівчиною, котру я кохаю, суперечки про шлюб, її відмовлення й моя настирливість, безглузді й нікчемні?

Василь робить знак одчаю:

— Я? Це сказати? Навпаки! Я весь час намагаюсь довести протилежне: не можна нехтувати нікчемними речами! Фантоми, хоч які б химерні вони не були, треба здійснювати!

— Вас важко зрозуміти!..

— Можливо!.. Але мені здається, що я висловлююсь досить ясно. Усе, що я сказав раніш, я казав, маючи на увазі те ентузіастичне захоплення, з яким я, бувши хлопчиком років десяти-одинадцяти, збирав папірці од цукерок. Я вигравав у бійки, жебрачив, душив, крав. Я збирав сам, мені допомагали в тому хлопчики й дівчатка, особливо дівчатка, яким я імпонував своєю пристрасстю до цукеркових папірців. У мене досі збереглось ніжне почуття до цих дівчаток, товаришок моїх дитячих химер, що збирали для мене й дарували мені папірці. У мене зібрались сотні, тисячі папірців найрізноманітніших форм, форматів, фарб, малюнків; у мене вони були з найвіддаленіших країн: з Аннаму, з Гватемалі, Вінніпега й Капштату.

— Мені все ж таки здається, що тут, Василю Олексійовичу, справа складніша! Мова йде не за цукеркові папірці, а за живих людей!

— На вашу думку цукерковий папірець надто несерйозна річ, щоб ставитись до неї серйозно?

Я хитнув, стверджуючи, головою.

У відповідь Василь запитав мене:

— Ви ніколи не крали з крамниць, Іполіте Миколайовичу?

— Ні!

— А я крав! Знайшовши в якійсь крамниці цукерки в папірцях, що їх бракувало для моєї колекції, я, коли в мене були гроші, купував цукерки, а коли грошей не було, випрохував, виявляючи при тім упертість, взагалі зовсім мені невластиву. Не мігши ані випрохати, ані купити, я крав. Одного разу трапилося таке, що мене в крамниці спіймали на крадіжці, привели додому і батько одлупцював мене ремінцем: жорстоко одлупцював, до крови, до того, що я зомлів, а потім, коли мене, непритомного, кинули й забули за мене, у мене вистарчило волі, не зважаючи на біль, підвестись, розшукати мотузку, піти в дров'яний сарай, приладнати шворку до обаполка і повіситись. Мене вийняли із зашморгу, не сподіваючись урятувати. Я вішався не з сорому, що мене спіймано на крадіжці або ж що мене бито, а через те, що ніхто не захтів повірити у мою пристрась до папірців. Цукерки? Чого варт були для мене цукерки, коли я шукав рідких папірців.

Я не можу схопити плутаний еліптичний хід Грибової думки. Його конкретні приклади надто абстрактні, щоб уявити собі, що спільного

він може вбачати між цими дитячими химерами і тим складним психологічним становищем, в якому я опинився.

Василь Гриб бере мою руку в свою, зазирає мені в очі й з особливою лагідністю каже:

— Ваше нещастя, Іполіте Миколайовичу, полягає в тому, що ви ніколи не вішались, не збирали цукеркових папірців і взагалі нічим не захоплювались. Ви не пережили якогось глибшого захоплення і тому не призвичаїлись ставитись серйозно до несерйозних речей і не знаєте того, що коли поставитись знов-таки несерйозно до справ нібито серйозних і важливих, то легко розкрити їхню химерну й невірну суть.

Він дивиться на мене з тією спокійною незворушною стриманістю, що властива людям, котрих захоплення і хвилювання не більше, як просте шумування слів, сублімація, — висловлюючись модним терміном, — байдужості. Мені хтілося б, щоб Василь хоч на хвилину кинув цю байдужість, свою манеру поєднувати «так» і «ні» і подивився на справу просто, без усяких розумових вихваток і словесних стилізацій. Він гарна людина, цей Василь Гриб, і сердечна, тільки трохи плутана, і тому з ним важко розмовляти.

Мені здається, що він не зовсім з'ясував собі мотиви, які штовхають Зину настоювати на відмовленні од шлюбу, і тоді, щоб ясніше зформулювати Зинині погляди на кохання й життя, пояснюю Грибові її позицію:

— Я гадаю, що вона схиляється до думки про вільне кохання.

— Ви анахроністичні, Іполіте Миколайовичу! Ви помиляєтесь, жадна дівчина цього не скаже. Тепер ніхто не читатиме Жоржа Занда й не говоритиме за вільне кохання. Для сучасної жінки, що служить, що працює, що приходить зі служби додому стомлена й виснажена, що живе сама й варить чай на примусі, що думає про свою працю й іспити, кохання зовсім не є проблема життя. Воно припадає на «сверхурочні» години. Кохання, шлюб, кохання в шлюбі чи поза шлюбом, дівчина, жінка — ці слова загубили свій сенс. Грані стерлися. Кожна дівчина є жінка, і кожна жінка, коли в її посвідці не написано «розведена» чи «заміжня», є дівчина. Шевченко тепер не написав би поезії «Великомученице кумо!» і не давав би «блудних» порад. Його кума тепер уже не живе в маєтку, а служить десь у тресті, мешкає на

шостому поверсі житлокопівського чи профспілчанського будинку, повертається додому коло четвертої, — і поет, підіймаючись до неї нагору на п'ятий поверх і зустрівшись на східцях з одним із її приятелів, злегка зідхнувши, з покорою прийме зустріч, привітається й скаже: «Мабуть, віднині цими східцями нам прийдеться ходити вдвох». Запевняю вас, Іполіте Миколайовичу, що Шевченко не писав би тепер своєї поезії: в тому жадної не було б потреби.

Я протестую. Я ніяк не хочу й не можу згодитися з парадоксами мого приятеля.

— Ви, — кажу я йому у відповідь, — надто схематизуєте, надто узагальнюєте. Те, що, можливо, і є справедливо відносно тої чи тої жінки, це ваше твердження стає хибним, коли йому ви надаєте значіння якоїсь загальної формули. Не всі жінки такі, як оце ви їх змальовуєте, у кожної є своя доля, своя путь і кожна по-своєму живе, кохає й мріє.

Але Василь Грив не вважає на мої слова. Бачивши мене стурбованим, він відчував себе бадьорим і певним. Тон у нього був твердий і переконаний. Він не говорив, він проповідував. Він не зазначав, він проголошував. Його жарти були гієратичні, а його іронія урочиста. Я хитався; він не припускав ані сумнівів, ані хитань. Я вагався й блукав, для нього було все зрозуміло й приступно.

— Так!.. Усе це добре, Василю Олексійовичу, що ви кажете, але дівчина, що я кохаю, ніде не служить, живе не сама, а в родині, і те, що ввійшло в життєвий побут службовців, не можна прикласти до неї. І ось, коли цього всього нема, то чи не лежить на мені певний моральний обов'язок захистити честь дівчини, щоб на неї не лягла жадна пляма людського злого поговору?

— Ви таки дидав, Іполіте Миколайовичу! Вам доводиться проти волі дівчини настоювати на тому, чого ця дівчина не хоче, щоб ви робили. Ви мені нагадуєте біблійного героя. Ви, як Самсон, мусите здійснити ворота й понести їх, хоч у тому жадної потреби немає, бо вони одчинені. Ви їх тягнете на собі, почуваєте, що не донесете, що вже стомились і надірвались, падаєте й можете під тою вагою загинути. Ви озброєні цілим арсеналом усталених упереджень та забобонів: поняттями про честь дівчини, порядність чоловіка, падіння, дівоцтво, шлюб. Вас турбує, що дівчина може нехтувати всім цим. Ви турбуєтесь

за неї, а вона вважає, що ваша стурбованість з-за неї — то вираз невіри в її сили. Ваше поводження аж надто необережне й майже образливе.

— Необережне?! Навпаки, обережність підказує мені оберегти заздалегідь дівчину від небезпечних кроків.

— Повірте моїй життєвій досвідченості... Ви посміхаєтесь, бо знаєте, що мені життєвого досвіду саме й бракує. Але, не мавши його, я можу давати ще не спростовані життям поради... Так повірте моїй життєвій досвідченості: ви розпочали сумнівну гру, в якій ви наперед засуджені програти. Ви самі штовхаєте вашу дівчину на шлях небезпечних вчинків.

— Я? Тим, що хочу попередити необережний крок?

— Ви! Безперечно ви і ніхто інший!..

Я обурююсь:

— Даруйте мені, друже, але це чиста нісенітниця.

— Ви сердитесь і лаєтесь, але справа не в тому, яких слів ужити, а в упертій безсумнівності фактів.

— Та ваші факти, які до того ж поки що тільки ваші власні гадки, безглузді.

— Ну, а вам від того легше, що факт, з яким вам доводиться рахуватись, безглуздий? Слово чести, Іполіте Миколайовичу, послухайте ви мене! З ваших же власних слів видно, що, віддаючись вам, вона прагнула знищити можливість шлюбу — одне слово, розірвати з традиціями, з родинною опікою, взагалі, визволитись. Можна навіть припустити, що вона віддалась не так із почуття кохання, як тільки з бажання знищити самий натяк на шлюб. Коли ж ви настоюєте на шлюбі, ви нищите її ілюзію, що вона досягла того, чого прагнула. Вона почне думати, що їй треба зробити ще якийсь дальший, ще дивовижніший крок, щоб повороту назад уже не було остаточно! Цього остаточного вчинку я б, Іполіте Миколайовичу, і берігся...

— Ви радите...

— Я б радив вам: хай буде так, як хоче дівчина! Потурайте слабкостям тієї людини, що її ви хочете опанувати. Йдіть їй назустріч, усе прийміть і нічого не заперечуйте. Буде по-вашому. Пожне бурю не той, що сіє вітри, а той, хто змагається їх не пустити! Отже, вона, дівчина з гарної родини, не зіпсована й не розпусна, віддавшись до

шлюбу, зробила, на її думку, надзвичайно сміливий крок. Вона пишається з того. Її вчинок пофарбовано для неї в героїчні фарби. А ваше, Іполіте Миколайовичу, діло маленьке: підтримати в ній цю пиху. Це єдиний для вас спосіб досягти свого — одружитися з нею...

Я з сумнівом поставився до тих заяв, що їх впевненим голосом, ніби якісь догмати, проголошував Василь Гріб. Цікаво було слухати його промови, повні суперечностей, що в них він ухилявся од будь-яких мотивувань. Там, де не було жадних суперечностей, він їх вигадував. І, навпаки, де справа була складна й заплутана, він обминав всі труднощі і, все спростивши, викладав речі так, ніби ніколи в світі не було для нього нічого темного та незрозумілого. Він не обґрунтовував і не доводив своїх тверджень, він задовольнявся з того, що стверджував... Я хитаюсь припустити, щоб у нього була хоч будь-яка послідовність в думках. Його думки було зібрано випадково й поєднано абияк. Замість того, щоб мати справу з тим, що єсть, він з кожного життєвого явища утворював якусь потворну вигадку. Хіба могла будь-яка розсудлива людина згодитись з порадами Василя Гриба?..

Проте я не взяв на увагу одного: Грибова манера думати й говорити не відповідала *моїй* натурі, *моїм* поглядам, *моїм* тенденціям. Але чи значило це, що Василь Гріб не міг зрозуміти когось іншого, подібного до нього, краще від мене? Тепер після всього, що сталося, згадуючи нашу розмову з Василем, я гадаю, що зробив велику помилку, занедбавши його поради! Він мав рацію, а я помилявся!

Х

1

Поки ми сиділи в кімнаті Мар'ї Семенівни, поки я підготовляв ґрунт, починав здалеку, раніш, як попросити в Мар'ї Семенівни Зининої руки, поки ми торкалися тисячі побічних справ і другорядних речей, в кімнаті дівчат розгорталися інші події й точилася між Зиною й Лесею своя розмова.

2

Мені багато разів докладно й детально розповідала Леся за все, що сталося того дня, і я яскраво уявляв собі всю обстанову. В родині Тихменєвих до останнього моменту не знали, кому я зроблю пропозицію — Лесі чи Зині. Наші взаємини з Зиною лишались для всіх таємницею. При всій своїй експансивності Зина була натура потайна й самотня. Вона вміла ховатись зі своїми переживаннями й не любила ні перед ким одкривати свій внутрішній світ. Отже, в Тихменєвих схилились до думки, що я швидше зроблю пропозицію Лесі, не тільки тому, що вона старша віком од Зини, а також і тому, що її вдача, здавалось на думку всіх, більше підходила до моєї.

Розмову почала Леся. Вона хтіла бути великодушною. Звертаючись до Зини, вона її переконувала:

— Коли Іполіт Миколайович зробить мені пропозицію, я відмовлюсь. Згодом за деякий час він поза сумнівом прохатиме твоєї руки.

Зина встала з крісла, підійшла до вікна, обперлась об лутку і, дивлячись на вулицю, відповіла холоднувато й спокійно:

— Я не погоджусь!

Леся не чекала такої відповіді і Зинині слова її здивували.

— Що ти хочеш сказати?

— Те, що чуєш!

— Я тебе, Зино, не розумію! Коли ти не погоджуєшся тільки тому, що гадаєш принести себе на жертву заради мене, то ти, моя мила Зинусю,

помиляєшся. То правда, що я до Іполіта Миколайовича призвичаїлась, я з цим і не ховаюсь — він мені до вподоби. Але це й усе. Сподіватимусь, що роком пізніш, роком раніш я стріну таку ж людину з подібними властивостями. А ти, я знаю, його кохаєш.

Зина мовчки стояла у вікна й уперто дивилась на вулицю. Леся підійшла до вікна побачити, що могло притягти Зинину увагу, але на вулиці нікого не було, окрім, як завжди, п'януватого двірника Степана, що, здіймаючи куряву, підмітав брук. Одійшовши од вікна й сівши на ручку крісла, Леся повторила:

— Ти ж його кохаєш.

Зина змовчала, і ці повторені слова прозвучали в мовчанні, як у порожній простороні; вони здались невірними й сумнівними і повисли в повітрі, як обірване, пилом притрушене павутиння. Не знаючи, що сказати, в якійсь безсилості з безглуздою упертістю Леся повторила те саме:

— Ти ж його кохаєш.

Зина одвернулась од вікна і, дивлячись в очі Лесі, з застережливою погрозою сказала:

— Лесю! Ти сьогодні надто багато говориш. Я б на твоєму місці сьогодні утрималася.

— Сьогодні?

— Так, особливо сьогодні, бо ти нічого не знаєш, нічого не можеш знати і не передбачаєш, яке небезпечне може бути те, що ти сьогодні говориш.

Зина підійшла до шафочки, одчинила дверці і взяла собі на руки ведмедика.

— Ти чуєш, ведмедику, що Леся каже про нас? Вона каже: «Ти його кохаєш». Леся нам радить, навчає нас з тобою. Смішне дівча! Маленька й наївна, дурна дівчинка і більш нічого. Вона гадає, що знає щось. Кохаєш, не кохаєш?!.. Скажи, Мишуню, що вона в тому розуміє? А ми, ведмедику, знаємо з тобою добре, що кохати нічого не значить, що твоя Зина кохатиме, кого схоче, його, другого, третього, усе одно кого; що вона кохає Іполіта Миколайовича не більше, як і першого стрічного.

Леся не витримує. Зинині слова здаються їй огидним блюзнірством. Вона призвичаїлась вважати кохання за святе й чисте палання, таємне

й високе почуття. Вона обурена, що Зина так презирливо нехтує коханням.

— Облиш, Зино! Навіщо все це ти кажеш? Навіщо ти заперечуєш своє кохання до Іполіта Миколайовича?

Зина не слухає Лесі й не відповідає їй. Вона продовжує свою розмову з ведмедиком:

— Щасливий Мишко!.. Коли тебе посадити в шафочку в куточок, ти сидітимеш у куточку і рік, і два, і багато років, треба тільки тебе посипати щороку нафталіном, щоб міль не побив твоєї гарної, м'якої, волохатої шкурки, яку так любить пестити твоя Зина. Як би хотілося твоїй Зині, мій милий Мишуню, щоб у неї було таке волохате коструbate серце, як і в тебе.

Леся знов повторяє:

— Що б ти не казала, що б ти не робила, ти не захитаєш моєї певности, що ти кохаєш Іполіта Миколайовича.

Зина посміхається. Підкидає ведмедика вгору і на лету підхоплює його.

— Гоп-ля, ведмедику! Як ти гадаєш, чи не зуміла б твоя Зина так тебе вимуштрувати, щоб з тебе був акробат і ти засвоїв високе мистецтво ходити по канаті на ярмарках?!.. Ти сумніваєшся, хитаєш головою! Ти не певен, чи зможеш досягнути верхів'їв цієї високої науки. Але при доброму бажанні ти б усе-таки вивчився? Ну, розуміється, вивчився б! Ось, бач, ти схиляєш голову в знак згоди.

Зина нагинає ведмедикові голову, підкинувши знов і піймавши, каже:

— Гоп-ля, ведмедику! Скажи Лесі, що найбільше Зині до вподоби — це ходити з ведмедиком по канаті на ярмарках. Скажи також їй і те... так, так, скажи — нема вже чого з тим ховатись — що хоч твоя Зина і є вже пів року за коханку марудного й чесного Оплика, та все ж не буде за дружину ані йому, ані кому іншому. Скажи це Лесі, хай вона іншим разом стерегтиметься балакати так багато, як сьогодні.

Зина притискує до себе ведмедика і зі сміхом надто напруженим, щоб він був натуральний, падає на канапу. Може, падає навмисне, бажаючи сховати сльози.

— Зино!

У Лесі виривається крик:

— Зино, скажи, що це неправда!

Зинине визнання лякає її своєю несподіванкою: вона могла усього ждати від Зини, тільки не цього. Вчинок Зинин її жахає. Потім, коли це перше почуття, викликане визнанням, минає, вона червоніє. Вона червоніє від сорому, що її сестра може бути за чийсь коханку, і від сорому, що, не знаючи цього, вона могла припускати, що Іполіт Миколайович хоче зробити їй пропозицію і ще до того ж казати Зині, що вона ладна од цієї пропозиції відмовитись. О, як безглуздо вона сьогодні поводитись! Які безглузді речі вона сьогодні говорила! В цей момент вона ненавидить себе, Зину, Іполіта Миколайовича, всіх, весь світ. Нерви її не витримують, і вона починає стиха плакати.

Сльози допомагають їй перемогти себе; вона усвідомлює всю егоїстичність свого поводження. Зина переживає глибоку душевну кризу, потребує особливої зараз до неї доброти, а вона, Леся, тим часом, замість піклуватись про Зину, віддається ганебним негарним настроям.

Леся сідає коло Зини на канапі, що на ній, уткнувшись лицем в подушку, лежить Зина, обіймає її й починає лагідно умовляти Зину. Вона упевняє Зину, що те, що Зина зробила, вона зробила тільки тому, що вона дуже кохає Іполіта Миколайовича, що все обійдеться, що все буде гаразд, що вони поженяться, що, вийшовши заміж, Зина буде щаслива...

Зина схоплюється, з силою відштовхує Лесю й тупає розлютовано ногою об підлогу:

— Чорти його батькові! Я не хочу виходити заміж! Ти чуєш: не хо-чу. Ні за нього, ні за кого іншого. Ти можеш це зрозуміти?

Леся почуває себе розгубленою перед цим вибухом Зининої роздратованості і зі слухняною покорою на Зинин крик відповідає:

— Ні, Зинусю, я цього не розумію...

— Не розумієш?! Ну, то добре, зрозумієш!

Зина йде до дверей й береться за ручку, щоб вийти з кімнати, але зупиняється на хвилинку й байдуже та стомлено говорить:

— Я зроблю так, щоб ні він, ні хто інший не могли і не захтіли гадати про шлюб зі мною.

Лесі здалося, що Зина каже за самогубство. Діткнута гострою тривоною, вона кидається до дверей, охоплює Зину, благає її:

— Зиночко, Зинусю! Що ти задумала? Хіба, хіба ж можна? Бог з тобою! Зинусю! Я тебе не пущу. Скажи, що ти цього не зробиш, скажи, що ти не отруїшся?

У Зини навіть і в цей момент душевного розпачу, коли вона на останній крок рішилась, щоб не було вже повороту, вистарчає сили волі відповідати Лесі насмішкливою презирливістю:

— Отруїтись? Я? Отруїтись? Нашатирним спиртом, як гімназистка четвертої класи? Правда?

Вона іронізувала, говорила прикрості, дразнила сестру. А та вчепилась у руку, охопила, тремтячи, Зину, цілувала її й не хотіла пускати.

— Ти можеш мене лаяти, говорити, що хочеш, але я тебе не пущу. Хай ти не отруїшся, хай що інше, я не знаю що, але я тебе не пущу.

— Пустити!..

— Ні!

— Пустити!..

Вони почали змагатись. Та Зина раптом випустила Лесю й розсміялась.

— Які ми з тобою смішні, Лесю! Не бійся, Лесю, я зовсім ні на про яке самогубство не думаю. Ти — дурне дівча! Можна дійти до останньої межі, що далі лишатиметься провалля, діра, нічого, і все ж таки не гадати про самогубство. Отруїтись — це млявість, це для слабких душ. Я б гордувала собою, коли б мене вистарчило тільки на таку пошлість... Умерти що? Умерти легко! Хіба ми не бачили на власні очі, як умирають і убивають? Ні, треба не себе вбити. Зумій, усе знищивши, жити цим.

Зина цілує Лесю в чоло й каже:

— Бідненька Лесю! Я налякала тебе! Ні, не бійся!

І Зина сміється весело й безтурботно. Вона завжди якось широко, щиро й щедро сміялась. В її сміхові почувалась простора простота й ясність, дитяча, легка й чиста непідроблена осяйність. Вона сміялась так, ніби в глибинах ясного блакитного душевного потоку линуло пістряве музичне сяйво розлогого сміху.

— Лягай, Лесю, і спочинь. Я піду і швиденько вернусь. Так треба!..

І хоч Зинин сміх на хвилину заспокоїв Лесю, але, коли Зина зачинила за собою двері і Леся лишилась сама, вона заплакала від суму

й стурбованости. Вона не могла здогадатись, що хоче заподіяти Зина.

На вікні гула перша весняна муха, а на осяяній соняшній весняній вулиці вугільник протяжно й дзвінко, напружуючи голос, тягнув:

— Голь, уголь, го-оль!

3

Я сказав Мар'ї Семенівні, що я вчора розмовляв з Зиною і що Зина, незважаючи ні на що, відмовляється дати згоду на шлюб.

Та Мар'я Семенівна не надала цьому значення. Хіба ж мені невідомо, що Зина завжди любить витівки і щоб усе було по-інакшому?! Хай це мене не турбує. Вона, Мар'я Семенівна, знає, що Зина кохає мене, і вона певна, що Зину неважко буде переконати. Ось вона піде, розшукає Зину, приведе її сюди й усе буде гаразд, усе буде поладжено. На червоній горці й весілля одсвяткуємо...

Загуркотіли двері. Забігали по квартирі. Чути було голоси. Шукали Зини. На порожній весняній соняшній вулиці вугільник гукав: «Голь, уголь, го-оль!...».

Тоді вмить я зрозумів, що все скінчено. Що сталась якась безглуздість, що повороту нема.

Як крізь туман я пам'ятаю: повернулась Мар'я Семенівна, а за нею прийшла Зина. Мар'я Семенівна урочистим голосом сказала: «Мила моя Зинусю! Іполіт Миколайович прохає у мене твоєї руки. Я дала згоду. Що скажеш ти?».

Я пам'ятаю: у Зини було надзвичайно бліде обличчя. Вона відповіла:

— Я тільки що віддалась двірникові!

XI

1

Минули роки.

Сьогодні знов, як і три місяці назад, я в себе, в своїй заводській хемічній лябораторії. Незабаром, за тиждень-півтора, прибудуть з Німеччини замовлені препарати, приладдя, посуд, новіша фахова література, усе, що я закупив і замовив під час свого трьохмісячного перебування за кордоном, і треба вже зараз підготувати, щоб ніщо не затримало приймання. Я не люблю гаятись і відкладати.

Панас Григорович незмінний: на ньому його звичайна потерта з клінцівського шевіоту, поношена, не нова толстовка, соробкопівські ботинки зі збитими закаблуками й порепаною шкірою; короткі руки з золотою обручкою, зачісане жирне волосся. Він, із колишніх фельдшерів, тепер мій найближчий помічник в лябораторії. Він учиться, уперто студіює чужоземні мови, багато читає, вступає на всі короткотермінові курси, що їх улаштовує трестівський центр, і дуже задоволений з того, що його обрали на голову гуртка робітників--винахідників. У Панааса Григоровича набралось чимало різноманітних папірців, свідоцтв, посвідчень за різні роки з різними підписами та печатками. Він любить показувати ці посвідки і дуже ними пишається. Коли в спокійного, важкого, урівноваженого Панааса Григоровича є будь-яка пристрасть, що її за слабкість вважати належало б, то це виключно ентузіастичне захоплення, з яким він ладен слухати лекції на курсах для підвищення кваліфікації.

Революція дала йому можливість змінити свій фах — з фельдшерів вибитись на хеміка, але він і досі любить своїм знайомим при простуді ставити банки і вірить у невідмінність своїх діагнозів. Він не сумнівається, що коли б йому в свій час пощастило вступити до медінституту, з нього вийшов би славетний терапевт.

— Слово чести, Іполіте Миколайовичу! — каже Панас Григорович, — і ви, коли б що, звертались би до мене.

Він великий прихильник Ефедри, трави Кузьмича, жостеру, козиного сала, теплих в'язаних шерстяних панчіх, житнього хліба і дуже жалкує, що тепер не можна дістати електролітної води. У нього власні погляди на дієтику, своя аптека й свої способи лікування.

У нас якнайкращі взаємини. З Панаса Григоровича людина надзвичайно працююча та акуратна; він любить і вміє працювати. Я дуже ціню його дбайливу уважність, і не тільки шаную, але, здається, і люблю його. Він, я знаю, певен, що майбутнє хемії, таємниці дальшого розвитку науки ховаються в ретортах «нашої» лябораторії. На урочистих обідах, що їх іноді з того чи іншого приводу улаштовує заводська адміністрація, Панас Григорович, трохи випивши, проголошує тост за мене. Він встає, стукотить ножом об склянку, чіпляє на ніс пенсне, озирає присутніх, чекаючи, щоб гамір трохи ущух, а потім, знявши пенсне й повісивши його на гудзику толстовки, починає: «Я гордий служити під начальством високошанованого Іполіта Миколайовича Варецького. Наука попередніх десятиліть... Майбутнє...». Він говорить гладко й не зупиняючись. Він звик говорити й до того говорити багато, широкомовно, вставляючи чужомовні слова й плутаючи їх. На виробничих нарадах ніхто так багато не говорить, як Панас Григорович і, коли він почне, то зупинити його не можна.

Удвох з Панасом Григоровичем ми розбираємо привезені рахунки, списки, вимітки, повідомлення, кошториси, ділові листи, всю складну й велику кореспонденцію, що набралась у моїх теках під час закордонного відрядження. Я хочу заздалегідь з'ясувати, куди, який і з чим ящик поставити, що розпакувати в першу чергу, що можна відкласти, що залишити в нас, в хемічній лябораторії, а що передати до інших відділів та цехів. Паперів накопичилось чимало і впорядкувати, розглянути, привести все до ладу не так-то легко.

На завод у порядку плянового переустаткування відпущено значні суми; завод поширюється, продукція збільшується, ми вводимо нові виробничі галузі, пристосовуємо роботу цехів до потреб ринку та господарчого плянового будівництва. Завод росте, і папірці, що їх ми оце з Панасом Григоровичем розкладаємо й сортуємо, свідчать про новий і великий крок вперед. Завод росте.

У мойому кабінеті при лябораторії, в цій похмурій кімнаті з вибіленими вапном стінами й темними меблями, все лишилось так, як і було три місяці назад перед моїм від'їздом. Книги в шкурятяних палітурках, діаграми, таблиця елементів Менделєєва та деякі приладдя становлять єдину її прикрасу. Через велике подвійне вікно видно дерев'яний дощатий посірілий паркан і вкрите чорними хмарами небо. Висока акація за заводським парканом хитається в поривах холодного вогкого осіннього вітру і губить останнє листя.

Негайної роботи так багато, що ми з Панасом Григоровичем ще довго затримуємось, і виходимо з лябораторного корпусу тоді, коли надворі вже зовсім смерклося. Мені дуже хочеться ще сьогодні побачити Мар'ю Семенівну й Лесю (— милу Лесю! —), але поміркувавши, кінець-кінцем, я схиляюсь до думки відкласти свій візит на завтра.

Я ще не був удома. З вокзалу, одправивши свої речі і валізи заводським автомобілем на своє помешкання, я з паперами поїхав на завод. Ні, сьогодні я не встигну побувати в Тихменєвих. З заводу я подзвонив до себе по телефону, щоб мені приготували ванну. Я прийму ванну, переодягнусь, трохи спочину, взагалі прийду в нормальне становище. Хоч як бездоганно лікують німецькі хірурги, хоч з якою уважністю ходять коло вас сестри-жалібниці, а все-таки я ще й досі почуваю біль од своєї такої випадкової, несподіваної рани. Можна ж було потрапити в таку прикру пригороду!

2

На трамвайній зупинці поблизу заводу довго й нудно ждемо вагона. Дме вітер, гойдає віти і холодними краплями коле обличчя. Після м'якої берлінської погоди в Києві якось особливо гостро відчуваєш пронизливий холод та різку вогкість осени.

Утома коливає мене; в мозку стоїть вагонний гуркіт; мені здається, що нібито я досі ще в потязі й їду. Нарешті приходить трамвай, і ми з Панасом Григоровичем сідаємо. Ожеледь вкрила стовпи, дрiт, рейки; вагон іде поволі, часто буксує. Хочеться спати, до того ж уже і час обідати. А вагон, як на те, тягнеться все млявіше й млявіше, інколи зовсім зупиняється: буксує на одному місці. Ну, що ж, приймемо з покорою осінню негоду, туман, сірі холодні присмерки, нудне

трамвайне рипіння й дріматимемо. Вагонні лампочки світять млосно, ледве блимають.

Ми позіхаємо, позіхаю я, позіхає Панас Григорович. Розмова ледве-ледве точиться. Переривається павзами, а між павзами позіхається. У нас багато ще не розказаного, у мене про Берлін і все, що я за кордоном бачив, у Панаса Григоровича про завод, але розмова ніяк не лагодиться, ніяк не в'яжеться.

Панас Григорович звертає увагу, що я раз у раз проводжу рукою по нозі: чи не ревматизм, мовляв? У такому випадку він міг би порадити комашині яйця, на спирті настояні. Найкращий і найрадикальніший спосіб.

— Зовсім не ревматизм!

— Так що?

Заздалегідь передчуваючи приємність побачити, яке враження справлять на Панаса Григоровича мої слова і як він буде тим вражений та здивований, я кажу:

— В мене стріляли!

Панас Григорович збентежений. Він не знає, як йому поставитись до сказаного, як до звичайнісінького жарту чи що. Він жахається і одночасно не йме віри: невже ж це справді можливо, щоб у Берліні, цивілізованому місті, де шуцмани в касках стоять на кожному розі вулиці, стріляли в інженера Іполіта Миколайовича! Як, чому? І Панас Григорович губиться в здогадах...

Коротенько розповідаю берлінську пригоду, своє необережне бажання бачити берлінські кав'ярні й нічні розваги берлінців. Переказую за кафе-ресторан, де я вечеряв і де невідома п'яна жінка стріляла в свого спутника, убила його і випадково, цілком випадково потрапила в мене — дві кулі: одна в ногу, друга в бік. З щирою вдячністю я згадую за німецькі лікарні, німецьку асептику й описую, як налагоджено в німців лікувальну справу, яка чистота й тиша панують по берлінських лікарнях.

Панас Григорович, переходячи від одного настрою до другого, протилежного, то хвилюючись, то заспокоюючись, міняючи обурення на найжвавішу радість, трясє мені руку, вітає з порятунком і висловлює співчуття, що все обійшлося гаразд.

Вагон їде поволі. Розмова уривається. Я знов починаю позіхати. Позіхаючи, закидаю Панасові Григоровичу, що він досі нічого не розповів мені ані про себе, ані про завод.

— Ви так і не згадали за останні заводські новини. Певно, що й у нас тут не без того, щоб щось не трапилось.

Я звик, щоб Панас Григорович, коли ми вдвох повертаємось в трамваї додому, докладно інформував мене за всі дрібниці заводського життя. Він уміє бути в курсі всіх подій, знає всі історії, всіх робітників, хто жениться, хто розводиться, хто записався в загсі, хто хрестив дитину, а хто улаштовував «октябрини». Він, сказати, знає все і, здається мені, не тільки тому, що він член завкому та голова гуртка винахідників, а головним чином тому, що він не кидає практикувати серед робітників як фельдшер. З цим він ховається, та, власне, ні для кого медична практика Панаса Григоровича не секрет.

Але сьогодні він щось не балакучий. Панас Григорович одмовляється, що, здається, за ці останні місяці не трапилось нічого видатного. Принаймні йому нічого зараз не згадується. Авжеж, нічого не було.

— Проте, пробачте...

Панас Григорович дістає бумажника з внутрішньої кишені свого пальта й витягає маленьку газетну вирізку, де розповідається за вбивство Миколою Буцьким своєї дружини, якій він, за газетною версією, не хотів виплачувати аліментів. Микола Буцький, людина без певної професії, щоб звільнитись од аліментів, повів дружину до лісу, порубав її й закопав у заздалегідь виготованій ямі. Вбивника заарештовано.

Я прочитую цю коротеньку замітку з газетної хроніки й мовчки повертаю вирізку Панасові Григоровичу. Найзвичайнісіньке вбивство, звичайний прояв людської тупої й дикої жорстокости, і я не розумію, що саме могло зацікавити Панаса Григоровича в цій справі.

Та Панас Григорович заперечує газетну версію, ніби вбивство сталося через аліменти, ревності або ж якісь звірячі інстинкти Миколи Буцького.

— Ви, — каже Панас Григорович, звертаючись до мене, — ви, Іполіте Миколайовичу, психолог (слово «психолог» Панас Григорович

говорить, наголошуючи останній склад). Отже, вам буде дуже цікава історія цього вбивства.

Виявляється, що Буцьких, Миколу Севастіановича, людину лагідну й смирну, трохи, правда, фантазера, та його дружину, жінку тендітну й субтильну, виснажену через злидні, та все ж таки гарненьку, Панас Григорович знає років зо три з того часу, як вони переїхали до їхнього будинку. Спочатку вони жили непогано, Буцький кохав свою дружину, вона була ретельна й дбайлива господиня. Усе йшло б гаразд, коли б їх не заїли злидні й безробіття. Буцький з жахом дивився на прийдешнє. Його турбувала дальша доля дружини й безнадійна безвихідність стану.

Він спробував братись за найрізноманітніші справи: продавав на вул. Воровського «бім-бомів», що не б'ються, не ламаються, а тільки посміхаються, найкращий подарунок для дітей, торгував мапами й календарями, апельсинами й зубочистками, дійшов до останнього зубоження.

— Ви, — каже мені Панас Григорович, — повинні були б його знати. Останній час Буцького можна було спіткати на вул. Леніна, де він у своєму подертому пальті продавав різне приладдя для зажигалок, таким одноманітним і меланхолійним голосом повторюючи: бензин, фітілі, камні.

Я намагаюсь пригадати:

— Такий високий і блідий у шинелі, в пенсне?

Панас Григорович хитає головою.

— Так, так! Він і є.

Стріваючись з Панасом Григоровичем надворі, Буцький скаржився, лаявся, нарікав. Він казав:

— Що я маю робити з дружиною? Коли б не вона, то я міг би прожити так чи так, а вона? Що я для неї можу зробити з цими «бім-бомами» й камінцями для зажигалок? Як я можу допомогти їй? Бачачи її страждання, я ладен втекти, втекти світ за очі, щоб тільки не бачити цих страдницьких очей, цієї мовчазної покори. Кинути її? Я гадав за це! Але кинути її, чи не значить це зробити з неї повію? Та вона не піде в повії, вона не піде тинятись по парадних, вона швидше помре з голоду й одчаю. Де вихід? Коли б я її не кохав, але ж я її кохаю, кохаю так, що, може, ніколи раніше не кохав. Я почуваю до неї таку жалість,

такий біль за її долю. Панасе Григоровичу, де вихід? Панасе Григоровичу, я не можу більше...

Якось іншим разом Буцький зупинив його, Панаса Григоровича, і з одчаєм, з істеричними хорими вигуками, благав його:

— Панасе Григоровичу! Я знайшов вихід — отруїти.

Панас Григорович подивився на його блискучі від голоду й виснаженості очі, на його сіре, ніби пилом притрушене обличчя, і мимоволі одсунувся од нього. Вигляд Буцького лякав його. Буцький здався йому божевільний.

Буцький перехопив цей мимовільний рух Панаса Григоровича і, взявши за руку, спинив його.

— Ні, не лякайтесь! Вам здається, що я божевільний або ж п'яний? Ви помиляєтесь, я зовсім тверезий, і я довго міркував над тим, про що сьогодні я хочу спитати вас. Ви, Панасе Григоровичу, лікар і я до вас за порадою як до лікаря. Чи правда це — мені здається, що правда, — я чував був, що коли людина тяжко хора, галасує, мучиться, стогне, вмирає й умерти не може, то вам, лікарям, за законом дозволяється таку людину отруїти, щоб дурно не мучилася? Скажіть, Панасе Григоровичу, скажіть, це правда? Ні, не можна? Нема, кажете, такого закону? Отже, такі завсіди люди: вони не знають, що таке жалість. Вони не хочуть визнати, що кожна людина здібна дійти до такої межі, коли вмерти чи вбити стає за єдиний порятунок. Люди жорстокі, Панасе Григоровичу, люди надто жорстокі, а треба вміти жаліти, хоча б і ціною великого страждання, ба навіть самопожертви.

Буцький дивився похмуро й говорив з пригірченим одчаєм. У нього набрався повний рот слини, і він сплюнув.

Минуло декілька днів. Не важко було помітити, як Буцький щодалі ставав усе похмуріший та роздратованіший. Він лютував і говорив різко, весь час в розмові намагався обвинувачувати й нападати, ніби боявся, що йому прийдеться оборонятись. Він шукав виходу і не знаходив; він почував себе розгубленим. Порад, що їх йому давали, він не слухав. Масивний і широкоплечий, Буцький змарнів і схуд.

Він не ховався зі своїми думками й намірами. Він казав:

— Я її вб'ю!

Ця думка вбити кошмарною примарою, ніби *idée fixe*, остаточно заволоділа Буцьким. Вона йому здавалась найкращим способом

розв'язати те заплутане й важке становище, в якому він опинився.

Він не міг звільнитись од думки, що вбити — це єдиний спосіб позбавити страждань жінку, яку він кохає.

Він мав вигляд приголомшеної, глибоко нещасної людини, що відчуває себе безнадійно розгубленою.

Буцький зробив так, як вирішив. Одного разу він запропонував своїй жінці поїхати погуляти в Пущу-Водицю: йому, мовляв, обіцяли роботу, видали аванса, тепер скінчиться їхнє таке гірке нещастя; отже, на радощах слід і погуляти. Поїхали! Буцький узяв з собою вина й горілки; в лісі випили, погуляли, ще випили. І коли вона, стомлена прогулянкою й радістю, нарешті заснула, він її ударив ножом у серце. Убивця робив усе спокійно, витримано. Кохточку й спідницю тут же в лісі, розклавши вогнище, спалив. Землю, де лишалась кров, перекопав і притрусив листям. Але, хоч як не намагався приховати сліди та ознаки, все-таки місце злочину знайшли, яму розкопали, трупа впізнали і Буцького заарештовано. Та він і не відмовлявся. Тепер поки що сидить у бупрі й чекає суду.

— Коли не розстріл, то десять років з суворою ізоляцією напевне матиме, — закінчив своє оповідання Панас Григорович.

Він розповідав детально, з докладними подробицями, згадуючи за те, чого не сказав раніш, забігаючи іноді вперед. Своє оповідання Панас Григорович обтяжував характеристиками, асоціаціями, намагався достотно передати діалоги і схопити всі відтінки розмов. Він не проминав найжахливіших подробиць та найтрагічніших моментів. Зі своєї розповіді він зробив картину похмуру й дику. Він невідступно, крок за кроком стежив, як криваве марево злочину ступнево перетворювало кохання в кошмарний та огидний вчинок.

Панас Григорович почував і свою мимовільну причетність, бо він не зміг попередити катастрофу своєчасною порадою та потрібною допомогою. І ця внутрішня стурбованість офарблювала його оповідання в тони хвилювання та чутливості.

4

Трамвай нарешті доповз до центру міста. Панас Григорович підвівся виходити, але я затримую його, пропоную пообідати зо мною

в ресторанчику.

— Посидимо, пообідаємо, вип'ємо по шклянці пива, побалакаємо.

Панас Григорович спочатку відмовляється, але потім згоджується. На наступній зупинці ми сходимо з трамвая.

Усі тротуари, брук вулиці, стіни будинків, дерева вкрито ожеледою. Йдемо посковзуючись, підтримуючи один одного. Добре, що до ресторанчика, що світиться електрикою праворуч од рогу, од трамвайної зупинки недалеко, тільки перейти через вулицю, а то, напевне, прийшлося б не раз упасти.

На розі коло ліхтаря старенька бабуся немолоду вже жінку, вагітню, мабуть, дочку, турбуючись, навчає бути обережною, берегтись і не посковзнутись. Холодний вогкий вітер рве й хитає ліхтар, коливає голі гілки дерев, розмітує поли пальта. Бабуся стоїть на розі і тривожним поглядом стежить за дочкою, що зникає в осінній вечірній пільмі.

Я слухаю ніжні умовляння, ласкаві застереження, і десь у глибині серця прокидається й росте заздрість. Я дивлюсь на лагідне, приязне обличчя старої жінки, я зазираю їй у вічі, я помічаю, як вона піклується про дочку. І чітко малюється мені моя самотність. Ось я приїхав сьогодні з чужини, і ніхто не стрів, не привітав мене. Я піду додому, але й там ніхто мене не чекає. Я сам, тільки сам!.. Чи не тому я й не захтів відпустити Панаса Григоровича і запросив його з собою, бо хотів хоч у цей спосіб уникнути на сьогодні самоти?

Поза службою, поза лябораторією, паперами, звітами, відрядженнями мені нічого не лишилося для особистого життя. Є інженер-хемік, чоловік, що обіймає посаду на заводі «Червона зірка» і одержує за те позатарифну ставку, Іполіт Миколайович Варецький, особа офіційна, а маленького Оплика, — так звали мене малим, — що за ним теж хтось у свій час турбувався і стежив, немає вже давно і ні для кого.

Але, увійшовши в ресторан, теплу, повну електричного світла залю, заставлену столиками, я скидаю ці похмурі самотні настрої. Я сміюсь, відповідаю на ласкавий уклін широкобородого господаря, що серветкою вже змахує крихти зі столика і, одсовуючи стільці, пропонує сідати, замовляю обід, пива, оселедця, салати олів'є. Ну й...

— Прикажете пів пляшечки?

Я дивлюсь на Панаса Григоровича. Він хитає негативно головою.
Досить буде дві стопки.

Ми сидимо з Панасом Григоровичем. На маленькій естраді три молодих чоловіки в піджаках, скрипаль, п'яніст і віольончеліст, закінчивши знайомий мені з Берліна модний фокстрот, переходять на попури з українських пісень. За сусіднім столиком іде п'яна суперечка, кому платити за випитий нарзан.

Я наливаю Панасові Григоровичу в кухлик пива й кажу:

— Знаєте, Панасе Григоровичу, соромно казати, але признаюсь вам, що я на мить позаздрив був отій жінці, за яку так турбувалася її старенька мати. Позаздрив, ніби й справді чогось варті ті смішні сентиментальні примари, порожні наївні ляльки та цукерки, що ними бавлять малих дітей.

Панас Григорович впадає мені в річ. Він мене не розуміє. Невже ж я хочу сказати, що материнське почуття до дочки, то зовсім не любов, чи що?

— Бачте, розуміється, не завжди, але в деяких випадках, коли тверезо подивитись на справу, то прийдеться дійти висновку, що іноді там, де, на перший погляд, здається, що є любов, в дійсності ніякої любови немає.

Я кажу це, кличу офіціанта й прошу подавати перше: мені суп, а Панасові Григоровичу борщ.

Тим часом я розвиваю свою думку:

— Ми тільки що бачили дочку й матір. Ми бачили, як мати турбувалася за свою дочку. Хіба не це ми називаємо звичайно любов'ю? Але справді те, що ми в даному разі значимо іменем любови, має тільки її вигляд. Ця зворушлива сцена на вулиці, що на неї ми випадково натрапили, вона тільки вміло виконаний трафаретний любовний маскарад — тому й виконано уміло, що є він традиційний і трафаретний.

— Здемаскуйте, — кажу я далі, — материні почуття. В один момент зблідне вся їхня райдужна привабливість, і вони зробляться безбарвними та нудними. У пишної райдужної пави неприємний голос!

Я продовжую свою аналізу й кажу:

— Уявіть собі, Панасе Григоровичу, що дочка, посковзнувшись, а сьогодні, до речі, дуже слизько і посковзнутись річ дуже легка, так ось уявіть собі, що дочка, посковзнувшись, зламає ногу, або ж станеться викидень, і тоді для матері почнуться важкі дні, безсонні ночі, прийдуть тисячі прикрих небажаних піклувань. До того ж дочка вже немолода, невродлива і, певне, на дитину, що має народитись, покладено багато надій та розрахунків. Як буде дитина, вона зв'яже чоловіка, зміцнить родину, чоловіку важче буде кинути дружину й розійтись. Ви знаєте, Панасе Григоровичу, що саме тут джерела тих дбайливих і ласкавих материних турбот, що ми їх свідками стали. Те, що ми зємо любов'ю, надто складне й суперечливе почуття, і в ньому завжди найменше того, що ми звикли називати любов'ю.

5

Ми їмо й розмовляємо. Власне, говорю я, а Панас Григорович тільки слухає. Я бачу, він допив свою склянку й ставить її на стіл. Я пропоную йому випити ще, але він одмовляється, одсовує свій кухлик вбік і одхиляє пляшку.

Я умовляю:

— Випийте, Панасе Григоровичу, ще склянку пива. Дозвольте, я наллю. Не хочете? Ну, коли не хочете повної, то я наллю, скільки забажаєте. Ви покажете, коли досить буде наливати. Дозвольте ще трошки. Буде, то буде! Прошу!

Я наливаю склянку Панасові Григоровичу, доливаю собі і повертаюсь до думки, що, з'явившись у мене, мене вразила й зацікавила. Я рівняю епізод з чоловіком, що забив свою жінку, з випадком, побаченим на вулиці.

— Те, що ви розповіли мені за Буцького, — кажу я, доїдаючи свій шніцель, — на мене справило велике враження. Може здатись, що тут нічого особливого немає: звичайнісіньке вбивство за аліменти. Особа винуваченого, його злочин — усе це надто тривіальне й порожнє, матеріал для п'ятирядкової газетної замітки, щонайбільше, для справоздання у вечірній газетці. Та це не зовсім так. Увесь час у вагоні і зараз в ресторані я думаю про того Буцького. Я рівняю оповідання про вбивство і те, що ми оце зараз мали нагоду спостерігати, як

стурбована мати ніжно клопоталася за свою дочку. Симпатії кожного були б на боці матері, що ж до мене, то я їх віддав би вбивці. Я порівнюю, зважую, перевіряю, і мені здається, що ця любов убивці чистіша й досконаліша. Вона самоцінна, ця його любов, до неї не замішано ніяких сторонніх цілей; в ній нема нічого низького. Микола Буцький гадає виключно про жінку, яку кохає. Кінець-кінцем, кожний інший на його місці поставився б до всього цілком байдуже. Він, мовляв, нічого не може вдіяти; хай вона пропадає. Він не може допомогти, отже, хай вона волею долі гине. Для самого Буцького, як видно з ваших, Панасе Григоровичу, слів, це було навіть доволі просто: піти з хати, щоб більше не повертатись додому! Чи ще краще, піти на станцію, купити квитка, сісти у вагон, запалити цигарку й податись в інше місто, в Одесу чи Харків, щоб там продавати тих же «бім-бомів» і такі самі камінці для зажигалок. Він нічого не мав, і його нічого не зв'язувало. В іншому місті, за сміттям щоденних турбот і справ, він міг би раз і назавжди забути за жінку, яка побивається десь у Києві. Проте він цього не робить. Його любов більша від думки про себе та свою особисту долю. Він не може бути спокійним, бачивши в скрутному стані кохану жінку. Він весь час турбується, мучиться, шукає виходу. І, знайшовши вихід, — на мою думку, єдиний в тій ситуації, що для них склалася (адже сама логіка подій підказувала їм таке вирішення) — він ладен іти на все. Він ризикує своїм життям, погрозою в'язниці, десятима роками суворої ізоляції, ба навіть погрозою розстрілу. На все це він іде з відкритими очима й почуттям щирої самовідданості. Те, що нам, звичайним середнім людям, здається в учинкові Буцького холодною нелюдською жорстокістю, тремтить найвищою піднесеністю палкого кохання. Він має душу святого. В'язниця, розстріл, знати за це й пожаліти, пожалкувати — тут одкривається найвища правда аскетичного самозаперечення. Дозвольте навести один приклад. Ви чули й знаєте, мабуть, легенду про Юліяна Милосердного та прокаженого. Юліян, який ліг у ліжку, щоб тілом своїм зогріти прокаженого, жив самотним пустельником. Він нічого вже не ждав від життя, а на тому світі, в який він вірив, гадав дістати нагороду. Проказа його не жахала. Перед Буцьким було ще ціле життя і зрікатись життя він не збирався. І таки зважився піти на жертву...

— Савонароля ви, Іполіте Миколайовичу! — каже Панас Григорович, чокаючись кухликом і допиваючи рештку пива, коли я після кави кінчаю свою промову.

— Макіявеллі? — перепитую я.

— Авжеж, Макіявеллі.

Панас Григорович любить читати, читає багато, читає все, що трапить йому під руку, і внаслідок такого читання часто змішує імена, забуває назви, плутає авторів, історичних діячів, хронологічні дати. Думавши про Макіявеллі, він сплутав його із Савонаролею. Та проте, чи не мав він рації: чи це не дві тільки маски, що їх по черезно носили ті самі громадяни флорентійської республіки XV–XVI віку?!

Згадка про Макіявеллі нагадала мені за привезені з-за кордону книжки, нерозкладені речі, за те, що я не був ще вдома, що я не спочив після дороги.

Прощаючись і стискаючи руку Панаса Григоровича, я спитав його:

— Ви, певне, знаєте, де в бупрі сидить ваш знайомий? Коли б вам не було важко, я просив би вас налагодити йому передачу: це коштувало б дурниці. У нього, невірного апостола любови, без сумніву, нема нікого, хто б допоміг йому у в'язниці. Я вас ласкаво прошу, Панасе Григоровичу, не відмовтесь улаштувати цю справу... Тим часом прощайте!

Панас Григорович згодився без особливих заперечень. Та коли надворі ми були вже розійшлися, він гукнув мене й попросив пробачення, що затримає ще на пів хвилини. Людина поміркована, Панас Григорович обережний. Він уважав за потрібне попередити мене.

— Микола Буцький до вбивства і потім у слідчого весь час говорив і настоював, що вбив жінку з жалости до неї й нещасної її долі, а проте...

І Панас Григорович почухав за вухом:

— Чи не мали тут свого значіння також і аліменти, що їх присудили б виплачувати? Може, й у газетній версії є рація...

І потім, принижуючи голос, додав:

— Даруйте мені на слові. Я не хотів цього казати, але в нас у дворі ходили такі сплітки, що, мовляв, у Буцького є десь приховані золоті десятки. Певне, що це тільки сплітки, та вони були, і коли вас

зацікавила ця історія, то треба вам усе знати, що кажуть. Я б не хотів, щоб через мене ви помилились.

— Ну, що ж? — відповів я. — Ми з вами, Панасе Григоровичу, матеріялісти. Газетна версія, кінець-кінцем, не так уже й заперечує те, що я казав. Я ані на хвилину не сумніваюсь, що думка за можливі майбутні аліменти, за матеріяльні пожертви, за скруту повинна була зберігатись у Буцького. Оце, до речі, нещодавно вийшов такий роман французького письменника Жоржа Дюамеля «Щоденник святого». Герой роману Салявен, дрібний канцелярський службовець, хоче зробитись святим. І щоразу йому приходится упертись в питання про гроші й грошові витрати. В наші дні без грошей не можна стати святим. Салявен певен, що тільки мільйонер має можливість без перешкод дбати вести святе й безгрішне життя. «Що б людина не робила, — каже цей Салявен, — грошове питання негайно виступає на перше місце. Звідціля можна зробити висновок, що тільки мільйонер може претендувати на святість».

XII

1

Увечорі я розбирав привезені з Німеччини книги. Серед них, крім книжок з фаху та добре дібраної колекції французьких матеріялістів XVIII віку, було чимало видань, присвячених пишновеличному та вишуканому розумові секретаря фльорентійської республіки Ніколо Макіявеллі. Тут, поруч зі славетньою працею Пасквале Віллари, були також німецькі коментарі до його творів та біографічні про нього досліді, переклади й оригінали, рідке й найкраще видання Макіявеллевих творів року 1813-го та декілька томів з пізнішого 6-томового фльорентійського видання року 1873-го Пасеріні й Міланезі, що я його випадково знайшов у поганенькій крамничці в Ляйпцігу, куди спеціально на декілька днів їздив з Берліна, щоб пошукати рідких антикварних видань.

Єзуїт Люккезіні називав Макіявеллі дурнем. Для протестанта Жантілье він був нечистим псом. Фрідріх Великий у листі до Вольтера, згадуючи за Макіявеллі, визначав його як злочинця, безчесну людину, мізерного шарлатана. Його змальовували як зразок зрадництва, а його твори вважали за збірку помилкових і небезпечних доктрин, здібних лише зіпсувати й згубити ту людину, що мала б необережність чи легковажність їх засвоїти. Отже, у творах Макіявеллі ми стріваємо сторінки, що на одній з них він з недосяжним красномовством вихвалює свободу та добродетельність, а на іншій — з неменшою вибагливістю навчає, як треба піддурювати, зраджувати і вбивати.

Та, чи не треба одночасно додати, що Макіявеллі був гарний сім'янин, скромна й поважна людина, людина великодушна й шляхетна, з вишуканою тонкістю душі, незрівнянний зразок особистої й громадянської чесноти, що він зазнавав задля своєї любови до свободи й Батьківщини гірких злиднів та переслідувань, сидів у смердючій в'язниці, де воші були великі, як метелики, і витримував шість ударів бичем.

Макіявеллі був радником Чезаре Борджа навіть і за тих часів, коли герцог Валентіно заплямував себе найжахливішими злочинами. Сифілітичним п'яним галюцинаціям Чезаре Борджа Макіявеллі надав вищої філософичної цінності. Те, що в Чезаре, братовбивці, кровосумішника, що з рідної сестри зробив коханку, було хворим бредом розпусної людини, хижацтвом розбишаки, отруйним зрадництвом професійного бандита, — у Макіявеллі обернулося у вищу й радісну, тверезу й лагідну спокійну мудрість.

Перегортаючи сторінки Макіявеллевого «Il Principe», я перечитав історію месира Ріміра д'Орко. Щоб знищити в Романії грабіжництво й злочинство, Чезаре призначив туди Ріміра д'Орко. Після того як месир виконав наказ і суворими заходами заспокоїв країну, Чезаре віддав д'Орко трибуналові й судив його. Тіло покараного месира, розсічене надвоє, герцог наказав виставити на площі в Чезені і покласти коло трупа скривавлений ніж. «Це, — закінчує Макіявеллі своє оповідання, — задовольнило почуття ненависти в народі і викликало жах та повагу до герцога».

Я перечитую сторінки Макіявеллевих творів і дивуюсь його величності, передбачливості, обережності й мудрості. Він не боїться висловлювати найдивовижніші думки, обстоювати найхімерніші, здавалося б, погляди. Він вражає, сполучаючи протилежні поняття й почуття. Як для нас, так і для свого часу Макіявеллі уявлявся людиною надто піднесеної ідеальності, і він сам не раз жалівся, що слабкодухість його сучасників, викликана недосконалим вихованням, примушує їх уважати за нелюдські ті заходи, що з них навіть в античності користувалися скрізь і завжди.

Любов, милосердя, жорстокість — це, на думку Макіявеллі, умовні поняття, що мають цілком відносне й випадкове значення. На думку Макіявеллі, помиляється той, що гадає, ніби вбивство не може бути підказане почуттям любови чи милосердя. Любивши, вбити; убити, жаліючи, шукаючи милосердя, — Макіявеллі настоює, що ці неправдоподібні словосполучення не є безглуздя. Іноді обставини складаються так, що жорстокість людини суворої та невблаганної буває милосердніша од слабкодухости людини гуманної й лагідної.

Убивство й жалість, жорстокість і любов, милосердя й суворість — так часто одне передбачає інше, і вбивця, щоб здійснити своє почуття

жалости, пронизуючи мечем серце жертви, наважується на цей подвиг самовідданости не раніше, як розірвавши своє серце на криваві шматки.

Я відкладаю Макіявеллі з його проповіддю милосердної жорстокости. Сторінки старого видання тхнуть цвіллю: вони посіріли й пошкаралубились. Я дивлюсь на півтемний куток кімнати, на темні плями картинок, розвішаних на стінах, і думаю.

Я думаю, що Микола Буцький, стверджуючи перед слідчим, що він убив з жалости, повторював давню істину, висловлену фльорентійським дипломатом і радником Борджа. Не завжди любов буває м'яка й лагідна: іноді вона буває жорстока й сувора. І часто в учинкові, на перший погляд дикому й потворному, проявляється високий порив душі, відданої коханню.

Я дивлюсь на шафи, заставлені книжками в палітурках, і думаю.

2

У нас усе по-старому, як було, нічого не змінилося. О пів на дев'яту в уборну прошаруділа пантофлями стара Дудариха, моя квартирна хазяйка, і за десять хвилин згодом пантофлі зашаркали, зашепотіли по підлозі назад. Стара Дудариха повечеряла, напилась чаю, тепер вона чверть години молитиметься Богу, об дев'ятій кляцне ключ в її кімнаті. Вона роздягнеться, одягне на сиве своє волосся чепця з мереживом, закрутить з газетного паперу папільйотки, запалить кручену цигарку і до 10-ї читатиме в ліжку. Читає вона все, що їй потрапить під руки. Читає Салієса, Маміна-Сибіряка, Винниченка й Коцюбинського, Шеллера-Михайлова, старі номери «Нивы» й «Вокруг света». Вона читатиме однаково П'єра Бенуа, Пільняка, Гладковський «Цемент», життя святих і пригоди Мурзилки з «Задушевного слова».

В десять хвилин на десяту нерішучий дзвінок, двічі, щоб почули й не чули. На парадному бряжчить ланцюжок, чути притишені голоси. Риплять двері в кімнаті у скарбника з харчотресту.

Так! Видко, що за час моєї відсутности не трапилося жадних змін, і в Дормидонта Панфилича роман з трестівською друкарницею тягнеться, як і пів року тому. Я вивчив ритуал цих побачень: за пів години Дормидонт Панфилич пройде по коридору в ванну, щоб

набрати там у чайник води; потім буде чутно, як накачуватимуть примус і гудіння примусу, тоді питимуть чай і друкарниця залишатиметься ще з годину; об 11-й скарбник, кляцнувши на парадному англійським замком, піде її проводити.

У цих спільних квартирах, де живуть різні люди, все чути й усе про кожного знаєш: у кого був постріл і ломило спину, скільки ставили банок, або ж як довго хто слабував на коліт.

Маленька друкарниця входить і виходить, не роблячи ніякого галасу, її не чути і, коли б не мастодонтові кроки гіпопотамного з рожевою шиєю лисого Дормидонта Панфилича, можна було б думати, що її зовсім не буває у нас.

Після того як Дормидонт Панфилич, проводивши свою приятельку, повернеться додому, а стара Дудариха за вечерею утрималась, щоб не об'їстися жирним бігусом, і не стогнатиме, — помешканням опановує тиша. Я люблю цю лагідну таємничу тишу, що шелесливим шепотливим шушуканням розповзається по коридору, по кімнатах, по шафах, темних куточках, і тоді чути, як тиша, зазираючи з усіх щілин, мовчить улесливо і з присопуванням.

Я дивлюсь на шафи, заставлені книжками в шкуратяних палітурках, слухаю шепоти тиші, згадую й думаю.

3

На серці від перебування в Берліні лишилось почуття гіркоти. Я чудесно виконав покладене на мене від заводу доручення, придбав для себе чимало рідких і дорогоцінних книжок, — але не натрапив на слід Зини. Що може напоїти спорожніле серце, що може заспокоїти непогамований смуток душі?! Зини я не побачив! Завтра я піду до Мар'ї Семенівни сказати, що, незважаючи на всі ужиті в цій справі заходи та зусилля, я нічого не досяг.

Я довго, з першого дня приїзду і до останнього дня виїзду скрізь і весь час уперто шукав Зини, проте без будь-яких конкретних наслідків. Можливо, що Зина, приїхавши до Берліна, змінила своє ім'я й прізвище, щоб остаточно заховатись; можливо, вона випадково захворіла чи з нею трапилася якась нещасна пригода. Може, вона в когось закохалась або ж кудись виїхала.

Закохалась! Як важко мені припустити це... Минуло два з половиною роки з того весняного ранку року 1925, коли після багатьох хитань і сумнівів я наважився просити в Мар'ї Семенівни Зининої руки. Радісне тремтіння охопило мене, коли я почув від Мар'ї Семенівни: «Згода, певне, що згода! Вона кохає вас!..» — і за декілька хвилин пізніше усе було розбито, змішано, скалічено. Досі з почуттям невимовного гострого болю я згадую за незрозумілий Зинин вчинок, для якого й нині, за два роки, не можна дібрати хоч будь-яких приймочних, розумних пояснень. Невже ж це була чергова Зинина бравада, витівка, що її доведено до останньої міри безглуздості? Олександр Владиславович улаштував Зині можливість виїхати екстрено за кордон, бо Тихменєви сподівались, що ця поїздка й різноманітність нових вражень добре вплинуть на Зину. Але вона скористувалась з цієї поїздки, щоб остаточно розірвати з родиною й зникнути. За два роки від неї не було одержано жадної звістки, жадного листа, жадного повідомлення. З чого вона жила, опинившись в чужій країні без грошей і без підтримки? Як бідувала? Що перенесла?..

Мар'я Семенівна покладала багато надій на мою подорож; вона сподівалась, що, коли я особисто шукатиму, мені швидше пощастить знайти загублену її дочку. Але я нічого, абсолютно нічого не довідався! Може, я її шукав не там, де треба? Може, я її ненароком десь і стрівав, та вона так змінилась, що я не зміг пізнати її після двох років розлуки?..

Завтра я буду в Мар'ї Семенівни і офіційно проситиму Лесиної руки. Два роки спільного горя остаточно зблизили мене з родиною Тихменєвих; я зробився в них своєю людиною. Я при звичаївся до цієї родини і щиро прив'язався до Лесі. Вона мила й проста дівчина, з хорошою вдачею й щирим серцем. Власне кажучи, і без офіційної пропозиції мій шлюб з Лесею справа вирішена. Отже, тільки через мою закордонну командировку прийшлося відкласти на деякий час запис у загсі, та до того ж і в Тихменєвих, і в мене жевріла, не остаточно згасши, надія розшукати Зину. Завтра все буде оформлено. І в моєму особистому самотньому житті холостого чоловіка почнеться нова доба мирного й благодушного родинного спокою.

Але, гадаючи так, чи знав я, що я ніколи більше не піду до Тихменєвих, не зможу піти, що все раптом полетить шкереберть, що схопиться буря і закрутить, зімне, розіб'є, знищить все, спустошить душу і кине мене в остаточному надломі? Все скінчено, все розвіяно. Чи знав я, що мною заволодіє бажання тікати, все одно куди, тільки далі звідси, як мога далі? Назавжди. Без повороту...

4

Опівночі, як звичайно, я випив дві склянки міцного, холодного чаю і, замість того, щоб, як звичайно, в ці нічні години працювати, сьогодні я дозволив собі спочити й розважитись: переглядати привезені книжки й перегорнути сторінки моїх улюблених письменників.

Я довго перечитував окремі сторінки, обдивлявся палітурки, шрифти, папір, формат, усе те, що найбільше вабить у книзі кожного бібліофіла. Уже пізно вночі, збираючись лягати спати, я згадав, що завтра треба буде подати до заводської адміністрації рапорта з поясненням причин, через що саме я мусів спізнитись з приїздом на цілі два тижні. Я написав заяву.

«Маю повідомити заводоуправління 1-го Київського металургічного заводу «Червона зірка», що через незалежні од мене обставини (поранення) я перебув у хірургічній лікарні два тижні, що й спричинилося до запізненого мого повороту з командировки. Посвідку за моє перебування з 25/IX до 11/X-го п. р. в Берлінській хірургічній лікарні «Милосердного самаритянина» (Wald-strasse, 49) за № 783 і за підписом старшого ординатора Герцфельда до цього прикладаю. 27 листопада р. 1927». Я пишу й згадую усе, як сталося.

Раптом я схоплююсь.

— То ж вона. Зина, Зина!.. Її очі, її, Зинині!..

Я кидаюсь до своїх валіз, тремтячою рукою розв'язую реміні, викидаю одну за одною речі, нарешті нахожжу піджак, той піджак, що в ньому я був *тоді* в кав'ярні. Я нервово риюсь у кишенях, розшукую записочку, що її в кав'ярні мені передала та жінка. Коротенька записочка німецькою мовою: «Mein lieber Herr, bitte sehr» — пошануйте мене вечерею.

Почерк!.. Її почерк, — каракулі, скошені в лівий бік. Як я тоді не пізнав її очей, її почерку? Який кошмар! Навіщо така мука?! Навіщо цей біль?! За що я мушу так страждати?!

У пориві невгамовного болю зникає час, зникає просторінь, зникаю я.

Потім поволі свідомість ніби прояснюється і я в галюцинаційній маячні, в маячневому півсні бачу, що до мене в кімнату приходить кат, одягнений в червоне, і бере мене за руку. Маленький блазень, огидний горбатий карлик, що йде за катом, дзвякаючи своїми дзвіночками, гримасуючи й дражнячи, здійсмає передо мною свій фіглярський ковпак:

— Шановний месире Ріміро! З наказу герцоґа вас буде виведено на площу, розрізано на частини і кривавий ніж буде покладено коло вас.

Я бачу площу в Чезені, я бачу в брукові площі кожну кам'яну плиту, порослу травою, я бачу круглий басейн фонтана з постатями тритонів, що трублять у довгі мушлі, я можу роздивитись кожне обличчя й кожну складку вбрання серед натовпу, що переповнює площу, чекаючи на мою страту. Кат зриває з мене одяг, кидає мене на поміст і з розмаху пронизує мене мечем. Я не витримую болю й кричу...

У двері моєї кімнати гуркотять, гуркотять, усе дужче й дужче:

— Іполіте Миколайовичу, що з вами?!

Кат, площа, блазень, нещасний месир Ріміро д'Орко, бліде сифілітичне обличчя Чезаре зникають. Я прокидаюсь. У мене вистачає волі сказати:

— Ні, нічого. Не турбуйтеся. Це вві сні.

Я п'ю воду... В квартирі все затихає. В квартирі тиша.

Я дістаю пляшку коньяку й одразу випиваю склянку. Спирт обпікає рот, шлунок, я не п'янію, а тільки свідомість і зір прояснюються в якійсь надзвичайно напруженій ясності. Я чітко згадую все, що сталося в Берліні, ніби це трапилося тепер, сьогодні.

5

Як справжній провінціал, я прийшов до людного кафе-ресторану, де буває «весь Берлін», надто рано; власне кажучи, я прийшов пізно, бо година обідів вже скінчилась, і рано, бо вечірня й нічна публіка ще

не почала сходитись. Чекаючи, переглянув ілюстровані часописи, ці різнофарбні зошити й книжки, що ними метушливий, заклопотаний люд бавить порожню цікавість своїх дозвільних хвилин. Винудьгував над карткою питов, у більшості з невідомими мені назвами, що їх багато вигадала вибаглива пересиченість.

Поволі почала з'являться публіка: жінки, чоловіки, молодь. Заля наповнювалася галасом і голосами, пересуванням стільців, дзвоном шклянок і тарілок, музикою джаз-банду, гримами жінок, пахощами парфумів, гримасами смокінгів.

І в гуркоті джаз-бандового вереску, в тремтінні негритянського там-там, в патосній урочистості гобою, поблискуючи оголеністю пліч, пройшла повз залю струнка у гофрованій спідничці жінка. У неї розкішне, очевидячки фарбоване руде волосся, обличчя, на якому лежать ознаки цього плутаного безсонного «ресторанного» життя. Закинувши ногу за ногу, вона сіла за столик в окремій одгородженій кабінці, недалеко від мене, витягла з великої червоного сап'яну сумки маленький золотий портсигар, запалила цигарку і замовила льокаєві якогось аперитиву. Скільки їй років? 20–30, молода, літня?

У мене забилося серце в незнаному чеканні чогось небувалого й неможливого, що має в чудесній химерності нездійсненого здійснитись зараз, раптом, ось тут...

Для неї, цієї стрункої жінки з рудим волоссям на ресторанній естраді здоровий і грубий негр в дикому захопленні долонею бив в барабан. Дивлячись в куток, де вона сіла, він саяв шоколадним масним своїм обличчям, тупотів ногами і, галасуючи, як божевільний, вигукував щось, чого я не міг розібрати.

Вона посміхнулася йому. І шоколадний негр, зістрибнувши з естради й схопивши з ближчого столика велику супову ложку, гнучким плижком, якого важко було чекати від такої товстої людини, знов перестрибнувши на естраду, в азарті вистукував на стільці, в сказано швидкому темпі, під апльодисменти публіки, галасливий задерикуватий марш. Коли він скінчив, оплески подвоїлися. Витираючи чорне спітніле обличчя білою хусткою, негр розкланювався в її бік.

Прикрившись аркушем газети, я стежив за жінкою, в яку закоханий цей шоколадний, джаз-бандовий барабанний негр. Мабуть,

я позаздрив тоді одвертості почуття в цього естрадного негра.

Перед тим як випити свій аперитив, вона стерла помаду з губ. І коли випила, дивлячись у дзеркальце свого величезного ридикюля, вона дбайливо підфарбувала губи кармінним гримувальним олівцем. Потім, примруживши трохи очі, почала обдивлятися залю, столик за столиком, пару за парою, чоловіка за чоловіком. Вона нарешті подивилась також і на мене. Наші погляди на мить зустрілись, вона дивилась гострим зупиненим зором своїх темних підведених очей, що їх глиб було заглиблено широкою смугою важкої навколо очей синяви. Вона дивилась непорушно, нібито, дивлячись, не бачила, ніби дивилась поза мене. Тоді я не пізнав цих очей, цього зору, такого чудного й чужого.

Тоді... Тоді я розсердився, одвів очі й закрився газетою. Я рішив більше не дивитись у її бік. Хоч у мозку й промайнула думка, блиснуло на мить щось знайоме, але я тоді не зміг дати ради. За весь вечір я ні разу більше не подивився на цю жінку з пишним пофарбованим волоссям. Я прийшов тільки побачити, як розважається нічний Берлін, а зовсім не для того, щоб брати участь у цих нічних фокстротних розвагах. Я тут сторонній і байдужий. Я спостерігаю. Я зовсім не маю наміру стати предметом надій і розрахунків для жінок, що одвідують це кафе-ресторан. Я ладен витратити десять марок, щоб побачити видовисько для мене незвичайне, але оплачувати тривожну жагу, що її несуть жіночі погляди, аж ніяк не входить в програму мого сьогоднішнього вечора.

Я не аскет і не жононенависник, а просто звичайна твереза людина, що її не вабить ресторанне кохання. Я не кажу, що фокстротоване кохання викликає в мене огиду чи що. Мораль є справа звички, згусток засвоєних навиків, а я не звик ходити по ресторанах, щоб там шукати випадкового кохання. Мені це ресторанне кохання не до вподоби, як не до вподоби й багато чого іншого в сучасному Берліні.

6

Коли я опускаю газету, я чую, моя сусідка з підведеними очима й рудим волоссям, підкликавши кельнера, наказує подати атраменту й ручку. Написавши, — писала вона досить довго, — вона одсовує перо

й прохає кельнера прибрати каламар; каламар їй більше не потрібний, а цю записочку вона ласкаво прохає передати панові, що п'є каву отам у куточку під пальмою, коло дзеркала.

Хоч вона сидить не дуже далеко од мене, я не розбираю окремих слів і тільки схоплюю різкий, глухий тембр її трохи хрипкого голосу.

Поки кельнер передає мені записочку і поки я перечитую папірця: «Mein lieber Herr, bitte sehr»... — офіційні, очевидячки, звичайно вживані тут слова, формула, освячена традицією багатьох, певно, років, — і поки я, зім'явши записочку, засовую її в кишеню свого піджака, вона дивиться на мене. Я не бачу її й її очей, вона сидить у кабінці й спинка кабінки закриває її від мене, але, мабуть, і зараз її зір такий же спинений, нерухомий, гострий, чужий і чудний, як і тоді, коли за декілька хвилин раніш наші очі на мить зустрілись: дивлячись, не дивиться.

У відповідь на записочку я негативно хитаю головою.

На моє негативне хитання вона, мабуть, знизує плечима й одвертається. Я не дивлюсь на неї, я уважно розглядаю марку кав'ярні на тарілці з кексом, але я чую, як вона своїм різким, сухим, трохи хрипким голосом кличе кельнера й замовляє подати їй стопку горілки:

— Wodka!..

У кожного свій смак. Хто їсть кекс, хто п'є горілку. Чому ж цій дівчині з хрипким голосом не пити горілки? Картка напоїв пропонує великий вибір найрізноманітніших питов; між ними є й Wodka.

Я чую:

— Ви дозволите мені, фройляйн...

Я обережно, щоб якимось чином не зустрітись з її очима, повертаю голову в сторону кабінки, де сидить вона, і бачу, що до її столика підійшов важкий, грузький, червоний напідпитку чоловік, з олов'яними очима й пухкими щоками, властивими німцеві, що п'є багато пива; типовий німецький бюргер, власник якої-небудь модної крамнички патентованих ліків і предметів, видатний банковий службовець чи, може, й сам банкір, *pouveau riche*, що забагатів на постачанні під час війни і зумів під час інфляції, нічого не загубивши, округлити свій капітал, або ж це біржовий маклер, що перевів сьогодні декілька вигідних операцій, чи директор фабрики, що приїхав з провінції до

Берліна розважитись, а то й урядовець з якого-небудь міністерства. Взагалі, один з тих багатьох безликих, що їх Георг Гросс малює в сурдутах з комірцями й краватками, але без голів.

Не все одно, хто він і яке в нього лице? Учора один, сьогодні інший... Отже, жінка, яка, писавши до мене записочку, піклувалась, щоб хтось оплатив сьогоднішній її рахунок, на сьогодні вечерю матиме. Я можу бути спокійний: на цю ніч вона не лишиться без заробітку. Усе гаразд, — і я теж можу повечеряти.

Кельнер хай принесе мені чогось їсти, але полегше. Пити? Ні, мабуть, нічого. Чи, може, хай сам гер кельнер порекомендує мені щось з аперитивів чи коктейлів. Я нічого в тих назвах напоїв не розбираю, хай подасть щось покуштувати. Я покладаюсь на його, кельнерів, вибір.

Іноді я позираю на той столик. Вони одсунулись в глибину кабінки й спустили порт'єру. Мені видно тільки струнку ногу, прозорий чорний шовк панчішки й лякову туфлю з довгим гострим носком. Кельнер подає їм найрізноманітніші страви й напої. Вийшовши з кабінки, вони танцювали фокстрот. Тоді продовжували вечеряти, вечеряли й пили. А потім...

Власне кажучи, я не помітив, як усе це сталося. Мені обридло сидіти в ресторані, їсти мені не хотілося, пити теж. Мені було нудно. Я почав позіхати. Я жалкував, що дурно змарнував пів ночі, що краще було б переглядати у себе в номері готелю каталоги хемічних фірм і підготуватись до завтрашніх розмов у торгпредстві. І я, власне, не помітив, як він і вона вийшли з кабінки. Мені здалось, що він держав її за руку й щось говорив, що вона розчервонілась од вина і нібито не хотіла йти. Раптом майнула криця. Я бачив витягнену руку: вона стріляла спочатку в живіт товстому німцеві, а тоді в себе, в порожню, в просторінь, в нікуди. Задзвеніло дзеркало. Гістичними жіночими вигуками йойкнула заля. Хапаючись рукою за бік і падаючи на підлогу, я бачив, як шоколадний негр кинувся до жінки і вирвав у неї з рук револьвер.

Вона стріляла в просторінь, в порожню, в нікуди! Так я думав тоді в Берліні, лежавши в хірургічній лікарні, так я думав дорогою. Тому-то, певний, що все це сталося цілком випадково, я не поцікавився спитати за прізвище тієї жінки, або ж детальніше зацікавитись справою. Випадковий постріл, випадкова пригода! Хіба не все одно, хто ця жінка з ресторану, повія, що в п'яному розпачі захтіла стратити собі життя? Так я думав навіть іще сьогодні, розповідаючи в трамваї всю цю історію Панасові Григоровичу. Але в цю хвилину я так уже не думаю.

Я беру пляшку й випиваю одну за одною дві склянки коньяку. У мене тремтять руки. Мене трясє.

Та все-таки мене бере сумнів. Я не можу повірити, не можу визнати, не можу погодитись. Усе це надто неможливе!..

Може, це й не була Зина... Припустімо на хвилину, що очі цієї жінки нагадують Зинині, але ж я там їх не пізнав. Очевидячки, випадкова подібність, не більше. Я не можу припустити, щоб з Зини зробилась ресторанна повія... Ні, певно, то не була Зина. Зина не писала б до мене цієї гидкої записочки: «Mein lieber Herr, bitte sehr». Я беру записочку, розправляю її й уважно роздивляюсь. Чому я припустив, що то її почерк? Хіба мало є людей на світі, що пишуть нерозбірно, скошуючи літери на лівий бік?

Хе, хе, хе! Я сміюсь зі своїх недавніх кошмарів, я виливаю з пляшки рештки коньяку, що в ній лишилися, і дістаю другу. Мені стає весело. Як я міг вигадати таку нісенітницю, як я міг припустити таку щодо Зини можливість?

З ласкавою іронічною посмішкою я розглядаю цього папірця, що сьогодні приніс мені стільки душевних страждань. Як приємно заспокоїтись після таких жахливих переживань. Але що це? Записочка, це — аркушик паперу, що його перегнуто й заклеєно. Трафаретні, непристойні слова, що так мене збентежили, писані на заклеєній секретці. Я дістаю ніжик і обережно розкриваю секретку. У мене б'ється серце. Ще є надія: всередині нічого не написано, просто білий аркушик, що трапився під руку тій жінці. Власне, не варт і розклеювати... Це ж так ясно.

Записочку розкрито, її всю пописано Зининими, так мені знайомими, каракулями. «Ми шукали неправдоподібних істин. І ми не нашли їх.

Життя зламало нас. Нічого не лишилося для надій. Я гину. А ви — я ненавиджу вас».

Яка тиша в кімнаті, напружена, гнітюча тиша, порожня тиша, що тисячами пудів давить на мій мозок! Чому не додивився тоді, чому не розірвав, чому зім'яв, чому так зневажливо сховав до кишені?

Заболіло серце; здавалось, зібралось в маненький комочок, що, стиснутий, бився сам. Мене не було: був тільки цей комочок і біль.

8

Як я не пізнав її під час цієї випадкової зустрічі? Не пізнавши, як я не розірвав листа? Та навіщо ці пізні жалі?!

Тепер немає сумнівів: то була вона, і це її почерк, милі Зинині каракулі, як у всіх самолюбних, гордовитих людей, різко скошені на лівий бік.

Зина пізнала мене і, пізнавши, передала мені записочку: «Mein lieber Herr, bitte sehr»... Коли вона хтіла, щоб я підійшов до неї й пізнав її, то навіщо ця мерзенна, підла пошла фраза повії про вечерю, навіщо ця гримаса берлінської кав'ярні на будь-якому Зининому обличчі? Чому, коли вона хтіла, щоб я пізнав її, вона не найшла нічого кращого, як написати запрошення повечеряти, що оце його з хворим сумом тепер перечитую?

Чи, може, вона не хтіла, щоб я пізнав її, хтіла упевнитись, що я не піду на заклик повії? Коли так, то навіщо, написавши ззовні таке паскудство, всередині вона написала ті слова, що їх вона дівчиною любила повторювати, її улюблені слова про істину й оману, про правдоподібне й неправдоподібне?

Зина обернулась в повію, тільки в повію. Вона не захтіла іти поруч зі мною, її не привабив мій шлях — шлях людини, відданої праці. Вона не захтіла жити творчим життям, вона не повірила в творчу міць щоденної праці, в працю, що визволяє.

Вона повірила в химеру свого я, своїх особистих путей, своїх відокремлених бажань.

Зина заплуталась в шуканнях неправдоподібного. Все загублено, все знищено. Повороту немає. Все скінчено.

Я кладу голову на стіл і почуваю, що моє чоло спирається на аркуші розкритої книги, що пошкаралубились і пахнуть цвіллю. Я пам'ятаю: це сторінки, що розповідають за історію меси́ра Рімі́ра д'Ор́ко, призначеного від Чезаря Борджа в Романію і страченого на горло за виконаний Чезарів наказ. Ще одна неправдоподібна історія, вищу й останню правду котрої розгадав і пізнав Макіявеллі. Так треба!.. Треба було, щоб розквітло наше кохання, моє й Зинине, і щоб потім кохання знищило її. Зина прагнула усунути в коханні все, що тільки подібне на кохання, але не є коханням, і, нехтуючи правдоподібним, намагалась досягти останніх меж неправдоподібного. І тоді вона безсило заплуталась в неправдоподібному, і воно знищило її.

Зина зрадила наше кохання. Вона не кохала мене, їй не потрібне було моє кохання. Вона грала в кохання, бавилась з коханням, перетворила його в арлекінадну витівку. Повія, повія, повія!..

Я дістаю пляшку, і, розпліскуючи тремтячою рукою, п'ю шклянку за шклянкою. Останню шклянку я ненароком перекидаю, і коньяк заливає розкриту на історії Рімі́ра д'Ор́ко сторінку Макіявеллевого «Il Principe».

Я не пробую підняти шклянки. В знемозі я падаю на ліжко.

Ключ до розуміння тексту: Учений, якого зробили шпигуном, і його письменницький дебют

У 1928 році «Розстріляне відродження» «розстріляним» ще не стало і його фігуранти могли тільки здогадуватися, наскільки неухильно наближається «година Х». «Дзвіночки» вже лунали — у січні було сконфісковано надруковане 6-те число двомісячника «ВАПЛІТЕ» з другою частиною «Вальдшнепів» Миколи Хвильового, а самі «ваплітяни» змушені були оголосити про «самоліквідацію» своєї організації. Проте життя ще буяло. Вже в грудні на заміну забороненому двомісячнику з'явилося перше число задержуватого й неймовірно яскравого «Літературного ярмарку».

Столичний харківський «Березіль», що ним керував Лесь Курбас, того року поставив (попри перешкоди й причіпки з боку влади) одну зі своїх найгеніальніших вистав — «Народного Малахія» Миколи Куліша (наступного 1929 року, в переддень процесу «СВУ», її буде таки заборонено остаточно). Попри спротив зросійщених міщан, утверджується нова українізована опера (що була «найстатуснішим» тоді мистецьким жанром), де Онегін, Мефістофель і Фігаро співають свої арії вже не російською, а українською (доба виконання незрозумілими для публіки «мовами оригіналів», яка доб'є оперу як улюблений жанр для мільйонів, настане лише через кілька десятиліть).

Видавництва УСРР друкують як ніколи багато національної класики (редаговане Борисом Якубським «книгоспільчанське» видання творів Лесі Українки досі можемо вважати еталонним), сучасних українських авторів з різних літературних організацій (під одну гребінку всіх пострижуть тільки 1932-го, після виходу постанови ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій»), перекладів іноземних письменників (масовий читач уперше отримує широкий доступ до шедеврів світової літератури українською мовою — адже Емський акт 1876 року будь-які переклади «на малоросійське наріччя» забороняв як такі, незалежно від їхнього змісту).

Саме того багатого на культурні й літературні події 1928 року приватне київське видавництво «Сяйво» (що друкувало не так багато назв, порівняно з іншими «гравцями» на тодішньому книжковому ринку, але дуже вимогливо ставилося до якості своєї продукції) видало чи то велику повість на 200 сторінок, чи то невеликий роман під назвою «Дівчина з ведмедиком».

Ім'я автора — Віктор Домонтович — нічого тодішній публіці не казало. Адже воно, це ім'я (а точніше, псевдо), з'явилося тоді друком уперше (причому саме в такій формі, пізніше автор свідомо волів обходитися ініціалом «В. Домонтович»). А ось редакційна позначка на книжці: «за апробацією Миколи Зерова» — говорила багато. Лідер київських неокласиків наче звертався до тих, для кого його оцінка мала значення: цей текст неодмінно потрібно прочитати.

(Взагалі, неокласики, що вже тоді зазнавали активних нагінок за «відстороненість від процесів соціалістичної реконструкції», співпрацювали із «Сяйвом» охоче: за рік перед тим Зеров, наприклад, уклав для цього видавництва декламатор «Сяйво», в основу якого ліг з'явлений на чотири роки раніше його ж декламатор «Слово» — фактично, яскраву авторську антологію української поезії; а Освальд Бургардт виступив у ролі редактора та автора ґрунтовної передмови до першого тому «Повної збірки творів» надзвичайно популярного тоді Джека Лондона; через посуворішання політичного клімату цей масштабний проєкт (як і багато інших проєктів того часу) так і не було доведено до завершення.)

«Дівчина з ведмедиком», попри незвичність, складність (на тлі захопливої інтриги сюжету) і статус автора-дебютанта, не пройшла непоміченою. Енциклопедично освічений Григорій Майфет у столичному харківському місячнику «Червоний шлях» (ч. 7, 1929) відзначав насамперед професійну вправність письменника-початківця: «старанне розташування дійових осіб, розмірене чергування епізодичного матеріалу». З ним у київському «Житті й революції» (ч. 2, 1929) погоджувався Фелікс Якубовський, який на початку 1920-х був близьким до неокласиків, але потім еволюціонував у бік ВУСППу й вульгарного соціологізму: «Що треба визнати — В. Домонтович, ніби

дебютант у нашій літературі, — ...все ж зовсім не схожий на початківця».

Ще виразніше сформулював цю саму думку Юрій Шевельов у фундаментальній післямові до тритомника літературних творів В. Домонтовича («Сучасність», 1988), який, власне, й пробудив після довгого забуття інтерес до письменника спершу в діаспорі, а невдовзі — й «на материку» (де перший більш-менш репрезентативний двотомник В. Домонтовича було видано «Критикою» в 1999 році): «Чи брати за початок прози Домонтовича “Розмови Екегартові з Карлом Гоцці”, чи “Дівчину з ведмедиком”, не підлягає сумніву... що вона зразу з’явилася читачеві в своїй стилевій і стилістичній довершеності, як Венера, що постала з шумовиння морського в повній красі свого тіла».

Із цих відгуків можна було припустити, що письменнику В. Домонтовичу від народження судилося довге й щасливе літературне життя. Проте «Дівчина з ведмедиком» з’явилася не десь там у «психологічній Європі», а в УСРР, і то в час, коли «Розстріляне відродження» невмолимо наближалось до доби арештів та розстрілів. Протягом наступних двох років у видавництві «Рух» устигають вийти (за власним прізвищем) ще тільки дві «романізовані біографії» — «Аліна і Костомаров» (1929) та «Романи Куліша» (1930), що стали продовженням наукових текстів їх автора Віктора Платоновича Петрова, філософа, антрополога (тоді казали — етнографа), археолога, літературознавця, історика та культуролога.

Але з фактичним згортанням «українізації» і настанням доби тотальних політичних репресій (в УСРР її відкрив процес у справі сфабрикованої «Спілки визволення України», що відбувався на сцені Харківської опери в березні–квітні 1930-го) прозаїк В. Домонтович з літературних видноколів зник. Щоб підкреслити необоротність цього факту, сам учений підписав свій хронологічно останній з’явлений перед довгою перервою літературний текст «Напередодні», присвячений діячеві французької революції Гракху Бабефу («Життя й революція», ч. 1, 1933), офіційним іменем «Віктор Петров».

Цей моторошно-соціологічний уривок рясніє пасажами на кшталт: «В основі кріпацько-поміщицького суспільства лежало дрібне селянське господарство. Кожен селянин мав свого попа й свого пана, що на них він працював. Той, що працював, був раб. Той, що

не працював, був вільний». (До такої ж тактики політичної мімікрії масово вдавалися тоді й інші українські письменники. «Пісня про Сталіна» допомогла вижити Максиму Рильському, а ось «Змова в Києві» не врятувала Євгена Плужника, що намагався купити собі «прощення» за минулі «помилки» цим безумовно талановитим, але огидним памфлетом проти діячів «СВУ»).

Особливо прикро читати текст про Гракха Бабефа (таке враження, що й незавершений) на тлі вишуканих конструкцій написаних приблизно 1925 року (але надрукованих на два десятиліття пізніше) і теж присвячених добі Французької революції «Розмов Екегартових з Карлом Гоцці» (здається, першої прозової вправи В. Домонтовича). Діалоги носія революційних ідей, що стверджує: «принесіть в офіру майбутньому життю двохсот тисяч чоловік, і ви повернете світові щастя», і графа-консерватора, який убачає в усіх прикрощах підступи феї Моргани, завершуються там сценою лютої й безглуздої корчемної бійки між представниками любого Екегартові простолюду й фразою: «Треба було відходити!...». І старий італійський аристократ, і прихильник французького революційного терору змушені тікати, щоб випадково не потрапити під ножі п'яних венеційських санкюлотів...

Напевно, автору пощастило, що цей написаний для збірника неокласичної прози текст не було тоді надруковано. В іншому разі письменницька біографія Петрова могла б урватися ще раніше (і не тільки письменницька!). А появу друком тексту про Бабефа (з його нещадною критикою «февдального ладу» із суто «марксівських» позицій) можна пояснити насамперед тим, що автор хотів бодай так убезпечити себе на випадок, якщо хтось із пильних таки зверне увагу на рукопис «Розмов Екегартових з Карлом Гоцці». Адже в 1930-ті у науковця Віктора Петрова й так було доволі проблем: після процесу «СВУ» його було «вичищено» з посади голови Етнографічної комісії ВУАН (щоправда, залишено там на посаді рядового науковця).

Сьогодні до послуг читача є вже доволі якісних присвячених Віктору Петрову текстів. Окрім названої післямови Юрія Шевельова, варто згадати насамперед монографію «Поетика парадокса: інтелектуальна

проза Віктора Петрова-Домонтовича» Віри Агеєвої (2006) та кілька передмов до різних видань творів В. Домонтовича її ж авторства, фундаментальну передмову В'ячеслава Брюховецького до упорядкованого ним тритомника наукових розвідок Віктора Петрова (2013), докладну передмову Андрія Портнова до збірки листів Віктора Петрова до Софії Зерової (2021). Є й велика стаття у «Вікіпедії» — найголовнішому джерелі інформації для більшості наших сучасників. Тому можемо тут тільки коротко нагадати основні віхи та неймовірні повороти його багатой біографії.

Віктор Платонович Петров народився 10 (за новим стилем — 22) жовтня 1894 року в Катеринославі. Його батько був настоятелем місцевої тюремної церкви (такими парафіями зазвичай опікувалися жертвні й тверді у вірі священники), мати була дочкою ректора Катеринославської духовної семінарії. Забігаючи наперед, зазначимо: таке соціальне походження після перемоги більшовиків уже обіцяло людині великі неприємності.

Після народження сина Платон Петров продовжив навчання в Київській духовній академії і захистив дисертацію на ступінь кандидата богослов'я. Віктора тим часом виховувала його сестра в селі під Павлоградом, — священник устиг утратити дружину, що рано померла від сухот. Там, очевидно, хлопчик уперше зустрівся з українською стихією: Катеринослав, як і всі губернські міста, був сильно русифікованим, а помітних українофільських сантиментів у родині священника РПЦ Петрова не існувало.

Зигзаг священницької кар'єри батька призвів до того, що в гімназії Віктор учиться у Холмі, на території тодішнього «Царства Польського» в складі Російської імперії. Платон Петров працює тут не лише настоятелем православного кафедрального собору, а й інспектором, службові обов'язки якого часом схожі на жандармські — і тому (як людина чесної вдачі) нітиться такою роботою й прагне втекти від неї. Це йому врешті-решт удається. До Києва він переїздить у жовтні 1913 року уже відомим церковним проповідником і обіймає тут згодом помітну посаду ректора духовної семінарії. А Віктор Петров уступає на слов'яно-російський відділ історико-філологічного факультету Університету Святого Володимира.

Його викладачами стали такі яскраві філологи, як Володимир Перетц, Андрій Лобода, Сергій Маслов, Іван Огієнко (у майбутньому — митрополит Іларіон). Відчувши ще на студентській лаві смак до наукової праці, Віктор Петров отримує в 1917 році срібну медаль за розвідку про життя й творчість поета пушкінської доби Миколи Язикова. Ще через рік він виголошує блискучу доповідь на етнографічному семінарі професора Лободи про генетичну теорію замовлянь і, закінчивши університет з дипломом першого ступеня, вдостоюється честі, яка випадала тоді ліченим одиницям: його залишено при університеті як стипендіата для підготовки до посади професора російської мови й літератури.

Про специфічну академічну атмосферу голодного й неопалюваного Києва 1919–1923 років сам Віктор Петров-Домонтович талановито напише вже на Заході через понад чверть століття у двох нарисах під спільною назвою, запозиченою у Миколи Зерова, «Болотяна Лукроза». Надзвичайно складно було фізично вижити в місті, де в будинках не було електрики й води, де іржавіли рейки трамваїв, де в оселях узимку замерзало чорнило в чорнильницях, а головне — де ні за яке золото не можна було вимінати харчів, адже червоноармійці на заставах на всіх шляхах пильно стежили за тим, щоб продовольство не втрачалось марно в «буржуазно-петлюрівському» Києві, а спрямовувалося в пролетарські центри Росії.

У цей час шляхи батька й сина Петрових остаточно розійшлися. Платон Петров урешті-решт вибрався з Києва до Умані, куди його було поставлено на вікарного єпископа. Зазнавши переслідувань від влади, він помирає молодим 4 травня 1922 року. Його могилу при Свято-Успенському храмі місцева парафія РПЦ досі вважає чудотворною.

Натомість Віктор Петров рушив (потому, як університет, де його залишили готуватися до професури, було закрито, а потім перетворено на «інститут народної освіти») спершу до Горобіївки на Канівщині, — завідувати місцевою школою-семирічкою, а потім — до Баришівки, містечка чинбарів і шевців, яке теж не розкошувало, але скромний трудовий достаток якого на тлі київської біди видавався розкошами. Сюди його запросив Микола Сіماشкевич — колишній учитель знаменитої київської Гімназії Володимира Науменка (де вчився Максим Рильський), член Центральної Ради й заступник

директора департаменту середніх шкіл за гетьмана Павла Скоропадського.

На той час, коли Віктор Петров прибув до Баришівки викладати 1922–23 навчального року французьку й німецьку мови (до нього їх викладав тут Освальд Бургардт), у цій «Болотяній Лукрозі» уже третій рік навчав старших школярів історії та літератури Микола Зеров (Петрова із Зеровим познайомив ще на межі 1918 і 1919 років Павло Филипович; голодного 1919-го вони зустрічалися в редакції журналу «Книгарь» біля Золотих воріт).

Восени 1923-го життя почало відроджуватися і в Києві — і всі п'ятеро неокласиків знову опиняються тут на викладацьких чи наукових посадах: Максим Рильський прибуває зі своєї Романівки на Житомирщині, а Михайло Драй-Хмара — з Кам'янця-Подільського. «П'ятірне гроно» набуло завершеності.

У згаданій вище статті 1988 року Юрій Шевельов доводив, що насправді неокласиків було не п'ятеро, а шестеро, і сюди ще треба додати Віктора Петрова. Дехто (як-от історик Ярослав Дашкевич, а згодом перекладач і перекладознавець Михайло Москаленко) взявся рішуче опонувати, наводячи, з-поміж іншого, аргументи морального характеру.

Насправді ж така суперечка, як на мене, доволі безпредметна: неокласики не були організацією з фіксованим членством. Їх єднала дружба — а ще освіченість і високі літературні стандарти (саме це, схоже, викликало особливу ненависть напівписьменних «плужан» та «вуспівців»).

Незаперечно, що Драй-Хмара в хрестоматійному сонеті писав саме про «гроно п'ятірне» київських неокласиків (Зеров, Рильський, Филипович, Бургардт і він сам). І так само незаперечно, що в жартівливому «Неокласичному марші» згадано й низку інших близьких до неокласиків осіб, з якими їх теж єднали дружба й високі літературні й наукові стандарти: Михайла Могилянського, Сергія Титаренка, Григорія Голоскевича, Михайла Новицького («де Бальмена»), Віктора Петрова («Сковороду» — бо ж декілька важливих наукових праць Петрова було тоді присвячено мандрованому українському філософові).

І незаперечно, що сам термін «неокласики» ввів щодо своїх товаришів в обіг саме Віктор Петров, виголосивши 30 червня 1923 року на Історико-літературному товаристві при УАН доповідь про творчість Зерова, Филиповича й Рильського під назвою «Українські неокласики». (Не випадково Максим Рильський присвятив йому 18 квітня 1924 року «Друге рибальське посланіє, зовсім не до рибалки адресоване», що завершується характерними для тодішнього поета-неокласика словами: «А я собі, кінчаючи свій круг, / Втечу од бур, огнів і завірюх / У край, де друзі за удками стежать / І до гуртків письменських не належать». З пізніших видань ця дедикація зникла.)

Додам про ще одну напівзабуту обставину. Першою пробою пера Петрова-письменника став реалізований 1925 року (отже, за три роки до появи «Дівчини з ведмедиком») суто «неокласичний» перекладацький проект; для виданої тоді збірки новел австрійського поета-експресіоніста Георга Гайма Освальд Бургардт переклав дві новели й написав передмову, а Віктор Петров спільно з Максимом Рильським переклали ще три новели.

Сьогодні україномовна «Вікіпедія» пропонує для «Дівчинки з ведмедиком» аж три означення: модерністський, неокласичний, ще й інтелектуальний роман. Про доречність слова «неокласичний» тут можна сперечатися (коли брати його базове визначення, у сенсі французького неокласицизму, то воно матиме з текстом Домонтовича дуже мало спільного; хіба що його вжито як маркер наближеності автора до гуртка київських неокласиків), а ось два інші прикметники жодних заперечень не викликають.

До кінця зуміє простежити за грою авторових сенсів той, для кого згадані на сторінках «Дівчини з ведмедиком» численні імена й назви не будуть порожніми звуками. Проте, мабуть, цю книжку із цікавістю прочитає й той, хто доти не чув ані про Гетеву «Іфігенію в Тавриді» (з якою порівняно Лесю на кримському березі), ані про «Державця» Макіавеллі (звідки взято важливий для похмурого фіналу переказ про Ріміро д'Орко, який сумлінно й люто виконував наказ Чезаре Борджія, а потім був страшно скараний тим-таки Борджія, щоб заспокоїти

мешканців «умиротвореної» Романьї — і цю кару для відданого слуги Макіавеллі подає як вияв найвищої державної мудрості).

Не знати, чи свідомо намагався Віктор Петров дотримуватися секрету написання доброї прози, який полягає в тому, що вже перше речення повинне підчепити читача на гачок і спонукати читати до кінця, а останнє — змусити поглянути на все прочитане перед тим поновому. Але якщо придивитися, то «Дівчину з ведмедиком» (Юрій Шевельов, до речі, уникав щодо цього тексту жанрового визначення «роман» чи «повість», воліючи писати натомість «твір» чи «книжка») побудовано саме так.

Опис приходу колишнього червоноармійця Сергія Кузьменка до темної, холодної і вогкої кімнати, колись — бойового товариша, а тепер — учителя Іполита Варецького «восени року 1922-го» у справі відбудови законсервованого металургійного заводу, мав для читача сто років тому цілком інше звучання. Але й сьогоднішнього читача, безумовно, зацікавить уже вступний абзац, у якому надзвичайно рельєфно виписано побутові реалії тогочасного Києва: «Скоріше, це було в листопаді, бо я пам'ятаю — бляшана “буржуйка” палала, і на вогні кипів чайник. Я стояв коло червоної, гаряче розпеченої грубки й стежив за чайником, щоб вода, закипівши, не вибігла. Одночасно ложкою мішав у сковорідці ячмінні зерна. У мене вийшов запас ячмінної кави, і треба було приготувати новий». І з кожною новою сторінкою читачеві хотітиметься читати далі й далі.

Саме зустріч із Кузьменком і початок відродження підприємства приводить фахового хіміка (а на той час — вимушеного вчителя) Варецького до родини Тихменєвих. Зі сказаного автором можемо здогадатися, що глава родини Олександр Владиславович — з тих дореволюційних «спеців», які пішли на службу до більшовиків. Колишній киянин (родина досі живе тут у приватному раніше будинку, який тепер орендує в держави), він посідає важливу посаду у ВРНГ — «всесоюзній раді народного господарства», органі, що керував тоді економічним життям СРСР.

Варецький (оповідач і alter ego автора, що можемо вловити з багатьох деталей, — учителювання по школах задля щоденного хліба, любов до гарних книжкових палітурок, приятелювання з Максимом Рильським тощо) потрапляє до цієї родини з волі випадку в ролі хатнього вчителя

для двох сестер — 18-річної Лесі й 16-річної Зини (дівчини, що змалку любила бавитися іграшковими ведмедиками, — одним із яких тепер стає й оповідач, якого вона по-хатньому називає «Опликом»). За найпершої ж зустрічі Зина ошелешує стриманого і розважливого Іполита запитанням: чи знімає той свої потріскані й підв'язані ниткою окуляри, коли цілується?

Події (а ще більше — розмови) у любовному «трикутнику» Іполит–Зина–Леся за часів появи книжки, напевно, могли шокувати багатьох читачів. Адже наскрізь позитивній Лесі, яка мріє про родину, протиставлено бунтівну Зину, що зухвало відкидає всі патріархальні цінності. Чого варта її ескапада проти старих романів (як легко відчувати — й проти Шевченкової «Катерини»), де абсолютизувалася вартість дівочої цноти: «Як описується в цих романах, дівчину, що родила дитину, ганьбили; батьки проклинали її й, проклявши, божеволіли, а вона в одчаї йшла на річку, шукала ополонку і в ополонці з дитиною на руках топилася. Тепер така ошукана дівчина йде в суд і в суді вчиняє позов про аліменти». (Оцінімо принагідно із цього уривка й блискучу авторову іронію.)

Зина врешті-решт стає коханкою Варецького — як стверджує, лиш на те, щоб цілком закреслити можливість шлюбу поміж ними. А коли наскрізь позитивний (до пари Лесі), обтяжений старими уявленнями про порядність, а до того ж справді закоханий у Зину Варецький на цьому шлюбі наполягає — зникає з хати, щоб, повернувшись, оголосити: «Я тільки що віддалась двірникові!».

Пародійність цієї сцени очевидна. Для тодішнього читача був зрозумілий і об'єкт пародіювання — Володимир Винниченко, героїв якого постійно мучило «полове питання». Не менш помітна й пародійність останньої сцени, коли Зина, що зробилася за кордоном повією, у Берліні намагається зробити нарешті рух назустріч Варецькому, але, не впізнана ним, стріляється, — і героєві, який надто пізно зрозумів, що сталося, лишається вічно оплакувати втрачене кохання.

Очевидна й пародійність епізодів на початку й наприкінці книжки, де йдеться про «соціалістичну реконструкцію»: «завод поширюється, продукція збільшується, ми вводимо нові виробничі галузі, пристосовуємо роботу цехів до потреб ринку і господарчого

планового будівництва». Схильний до гри автор (якби він жив у наші дні, його назвали б ще постмодерністом) відверто називає всіх, кого пародіює: це зроблено в переліку лектури хазяйки останнього, вже комфортного помешкання Варецького з теплою ванною (невеличка книжка охоплює події п'яти років — тож шлях до нього від кімнати з буржуйкою був довгий). Стара Дудариха, напившись чаю і влігшись на ліжку в папільйотках і з цигаркою, до 10-ї читала і Винниченка, і автора численних сентиментальних романів XIX століття графа Саліаса, і Гладкова з його «Цементом», з якого у 1925 році почався вал «виробничої прози»...

Нинішній читач тих об'єктів пародіювання вже не вловлює, бо їх просто здебільшого не знає (на відміну від тих, що читали «Дівчину з ведмедиком» у 1928 році — і Винниченко, і Саліас, і Гладков були тоді популярні). Але він, напевно, відчуває саму пародійність епізодів, без яких «гола» розповідь про бунтарство Зини для нього могла б виявитися й нецікавою: те, що так безкомпромісно обстоювала «дівчина з ведмедиком», сьогодні для більшості давно стало самоочевидним.

Художній ефект книжки якраз і створюється блискучим поєднанням основної сюжетної лінії, її пародійного обрамлення, та бічних сюжетних відгалужень.

Серед них — зворушлива й сумна оповідь про роман того ж Варецького з колежанкою-вчителькою Мар'єю Іванівною (важко вгадати знеособленіше ім'я); про роман не з любові, а зі страху самотності. Вставна оповідь про «поета-деструктивіста, антисимволіста та антиімажиніста» Стефана Хоминського (за цим іменем угадується постать Веліміра Хлебнікова з домішкою рис інших авангардистів та футуристів). Чудові картини втраченого для нас зараз Криму. Не менш виразні шкіци Києва, яким він був сто років тому (вигадана автором Староміська вулиця, на якій жили Тихменєви, описана узагальнено, у ній можна побачити риси багатьох старих вулиць середмістя, а ось піскуватий берег Десенки, на якому проводили свої останні спільні вакації Варецький та Мар'я Іванівна, досі впізнаваний). Вставна оповідь про вбивство безробітним Миколою Буцьким дружини, яка порушує тяжке питання: чи можлива жорстокість із любові? І, нарешті, вже згаданий епізод з Макіавеллі,

яким автор наче намагався прозирнути в майбутнє, яке чекає в тоталітарній країні на нього самого.

До того ж майже на кожній сторінці дивуєшся точності й свіжості авторових порівнянь та спостережень. Наприклад, ось такому: «Леся, та вся вкладається в канонічну чіткість класичних строф 4-стопового ямба. Для Зини, навпаки, характеристичний *vers-libre*, розірвані рядки, поплутані слова, занедбаність метричних розмірів...» (щоправда, аби оцінити це повною мірою, читач має бодай трохи тямитися на поезії).

Чи ось надзвичайно точне спостереження із царини психології наукової творчості, коли професор хімії Габель говорить своєму студентові Варецькому: «Вам бракує образів, ідей, слів, обріїв. В хемії це важливіше, ніж деінде. Ви, певно, нічого не читаете, окрім фахової літератури, а проте, коли у вас вперше з'явилася думка за наукову діяльність, вам треба було почати читати що завгодно і якомога більше, тільки не зі свого фаху». Щоправда, влучність цієї поради повною мірою оцінить саме той, хто присвятив себе царині науки, — природознавчої, технічної чи гуманітарної...

Отже, «Дівчина з ведмедиком» залишається текстом, який багато промовляє для кожного часу, зокрема й для нашого. Що суттєво — текстом компактним, який легко проковтнути впродовж кількох годин, щоб потім не раз повертатися до нього, смакуючи деталі.

1920-ті стали часом становлення української гуманітаристики, — і це відкрило перед молодими вченими нові, не знані доти можливості (про це Петров-Домонтович теж чесно напише в «Болотяній Лукрозі»: за «старого режиму» той самий Зеров мав би шанси все життя пропрацювати вчителем латини в провінційному містечку, і лише зрідка надсилати щось під псевдонімом у галицькі журнали). А так ще в 1919 році професорський стипендіат Віктор Петров став секретарем комісії УАН зі складання історичного словника української мови, а з 1921 року — членом Етнографічної комісії УАН. Зробившись у 1923 році її секретарем, а в 1927-му — головою, він створив розгалужену мережу на 10 000 кореспондентів по всій Україні, що дозволила зібрати унікальний фольклорний матеріал. Водночас він багато років

редагував часописи «Етнографічний вісник» та «Бюлетень Етнографічної комісії».

Однак наукові інтереси Віктора Петрова виходили далеко за межі фольклористики. З 1923 по 1927 рік він є ще й аспірантом при академічній науково-дослідчій кафедрі (тоді писали саме так) літератури й мови, тож докторат з історії словесності у 1930 році оборонив на тему «Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість».

Гадано, що наприкінці 1920-х (точну дату тут установити неможливо) у житті Віктора Петрова стається ще одна важлива подія «на все життя»: починається його роман з дружиною Миколи Зерова Софією. Поет знав про це, тяжко переживав, але не став нічого міняти (можливо, не бажаючи завдати травми синові, якого дуже любив і чия смерть 3 листопада 1934-го стала для зацькованого і вигнаного з викладацької роботи Зерова останнім нищівним ударом, після якого життя здалося вже закінченим).

Після арешту чоловіка наприкінці квітня наступного року Софія Федорівна зразково виконала роль дружини політв'язня — це можна зрозуміти із «соловецьких» листів поета до неї. Коли листи припинили надходити восени 1937-го — намагалася всіма можливими шляхами з'ясувати чоловікову долю. Отримавши довідку про смерть Миколи Зерова з фальшивою датою (1941 рік замість 1937-го), уже в 1950-му поновила листування з Віктором Петровим, який неймовірним чином виринув знову на її обрії.

Сьогодні це листування (Софія Федорівна зберегла 330 листів Віктора Платоновича) надруковано — і його варто прочитати, насамперед тим, хто не вірить у можливість великого кохання на все життя. У 1957 році (їй виповнилося 67, йому — 63) вона одружилася в коханим чоловіком, який зумів нарешті повернутися до Києва. При цьому вона залишила прізвище першого чоловіка і дбайливо опікувалася його архівом і творчою та науковою спадщиною, що само собою було актом неабиякої громадянської мужності (під час «приморозків» 1970-х ім'я Зерова знову зробилося загрозливим).

Пережила на 16 років і другого чоловіка, і померла в Києві в глибокій старості.

Але повернімося знову на кілька десятиліть назад до нашого хронологічного викладу. Історичний злам 1930 року боляче пройшов і по Віктору Петрову. Його звільнено з посади керівника Етнографічної комісії, а в 1933 році й саму комісію розформовано (натомість створено, за московським взірцем, академічний Інститут історії матеріальної культури, де Петров працює старшим науковцем). Його друзів починають заарештовувати. І вчений намагається мімікрувати (як намагався робити багато хто зі звичайних людей, не здатних бути крицевими лицарями).

Він не лише «убиває» небезпечного тепер В. Домонтовича, але й пише опус на 147 сторінок під назвою «Науково-політична діяльність А. Кримського», який важко назвати інакше, ніж політичним доносом. Але даремно Михайло Москаленко прямо звинувачував Петрова в загибелі Кримського: як доводить В'ячеслав Брюховецький, схоже, цю статтю ніде ні в жоден спосіб так і не було оприлюднено, а підстав знищити старого українського інтелігента Кримського у влади з її збоченою людоджерською психологією й так було доволі. Тоді ж, на початку Німецько-радянської війни, приблизно за таких самих обставин загинула й Людмила Старицька-Черняхівська, про яку Петров жодних викривальних статей точно не писав...

Після 1939 року настала коротка «беріївська відлига» — й ученого поновлюють на посаді директора новоствореного академічного Інституту українського фольклору (більшість помітних дослідників стали на той час уже жертвами терору, тож влада вимушено почала цінувати окремих зацілілих — адже хтось мусив таки провадити наукову працю більш-менш фахово). З початком Німецько-радянської війни академічні інститути евакуюють до Уфи — туди ж рушає і Віктор Петров.

А вже наступного 1942 року він несподівано з'являється в окупованому німцями Харкові, де редагує «націоналістичний» журнал «Український засів». Носить німецьку військову форму. Під

кінець війни працює в Українському науковому інституті в Берліні. Пише невелику за обсягом, але приголомшливу за викладеними фактами й оцінками книжку «Українські культурні діячі — жертви більшовицького терору», однією із центральних постатей якої є Микола Зеров.

По війні бере активну участь у становленні Мистецького українського руху (МУР), викладає в Українському вільному університеті в Мюнхені та в Теологічній академії УАПЦ. Друкує (як В. Домонтович) написаний відразу ж після «Дівчини з ведмедиком» психологічний роман «Доктор Серафікус» (1947) та створену вже в роки війни повість «Без ґрунту» (1948) — події якої розгортаються навколо приреченої на знесення модерної церкви у варязькому стилі в Катеринославі, що вже позбувся пам'ятних автору з дитинства верб над водою (як зауважив Шерех-Шевельов, зіставлення цієї повісті із сюжетно подібним пізнішим на чверть століття Гончаревим «Собором» виразно показує, якої деградації зазнала література в підрадянській Україні).

Видає (як В. Домонтович чи Віктор Бер) низку інших літературних та наукових (зокрема й історіософських) текстів високого рівня. Приятелює з Юрієм Шевельовим, Ігорем Костецьким, Юрієм Косачем, здобуває репутацію одного з провідних українських інтелектуалів на еміграції.

Все це раптово уривається 18 квітня 1949 року, коли учений і письменник Петров-Домонтович безслідно зникає зі свого помешкання. Його зникнення народжує бурю здогадів у колах еміграції — аж до того, що письменника начебто знищила «бандерівська» СБ через його ймовірні зв'язки із «советами». Тому через шість років справжнім шоком стає повідомлення про те, що Віктор Петров працює науковцем Інституту матеріальної культури в Москві. Всім робиться ясно: людині, яка написала книжку «Українські культурні діячі — жертви більшовицького терору», система не могла вибачити просто так. Отже, йшлося про якісь дуже важливі надані цій системі розвідницькі послуги...

Але й дальша біографія Петрова в СРСР містить чимало такого, що не вкладалося в образ «героїчного Штірліца», якому червонозоряна батьківщина склала належну подяку. В Москві Петров жив у різних найманих кімнатах, весь час маючи проблеми з продовженням прописки. До київського Інституту археології зумів перевестися тільки в 1956 році. Тут працював успішно й плідно, але «чорноробом» науки: навіть документів про його довоєнний захист не поновили, і кандидатську дисертацію довелося захищати заново в 72 роки (а для цього складати кандмінімум, зокрема і з німецької мови).

Щоправда, за кандидатську було відразу ж присуджено докторський ступінь, а за рік перед тим ученого було нагороджено орденом Вітчизняної війни до 20-річчя «великої перемоги» в 1965-му. А по смерті поховано на військовій частині Лук'янівського кладовища (смерть ця випадково сталася в той день, коли до Петрова мусила прийти кореспондентка московського «Огонька», з якою він нарешті погодився поговорити про свій шлях розвідника).

І в останні роки життя Віктор Петров написав блискучі наукові тексти, серед яких вирізняються монографії «Скіфи: мова та етнос» (1968) та «Етногенез слов'ян» (вийшла посмертно в 1972 році), що далеко розсували усталені на той час дослідницькі рамки. А проте єдиний літературний проєкт, до якого він мав дотикання в ці роки, був виданням тому вибраних поезій та перекладів Миколи Зерова (1966). Упорядницею там значилася Софія Зерова, а Віктор Петров, разом з учнем Зерова, унікальним перекладачем з понад 30 мов і людиною енциклопедичних знань Григорієм Кочуром, — тільки авторами приміток. Реально, як згадував Григорій Кочур автору цих рядків, їхня роль у підготовці видання була суттєво більшою.

У 1968 році Спілка письменників активно просила Петрова написати спогади про Максима Рильського, з яким він близько приятелював багато років, але Віктор Платонович чи то вже не встиг, чи то просто не схотів цього зробити. (Моя версія: написати про все відверто він не мав змоги, а писати, щоразу оминаючи «слизькі місця» й заборонені імена, не було бажання.) Натомість встиг здати до «Політвидаву» книжку про Фрідріха Енгельса — гонорар за таку публікацію літньому подружжю був би не зайвий.

«Розвідницький» епізод у біографії Петрова аж до останнього часу був предметом різних чуток і припущень. Його колега, визначний український археолог та історик Михайло Брайчевський, оповідав про начебто почуті від самого Петрова розповіді про два його головні розвідницькі завдання: вбити Гітлера під час одного з приїздів фюрера до Вінниці та очолити український уряд на окупованій території (якби його було створено).

Істину можна було б установити, лише отримавши доступ до справи Віктора Петрова з архівів КДБ. Проте навіть В'ячеслав Брюховецький такого доступу за часів президента Віктора Ющенка не отримав. Тож дедалі більше дослідників схилилися до думки, що цієї справи в Україні взагалі вже немає, що її або знищили, або встигли в числі інших важливих документів вивезти до Москви в 1991-му.

І тому для майже всіх стало цілковитою несподіванкою, коли дослідник історії спецслужб Олександр Скрипник оприлюднив 10 жовтня 2024 року на сайті «Історична правда» ключові документи цієї справи, які роблять багато незрозумілих раніше речей — зрозумілими.

Отже, конспективно про її контури. Учений довгий час перебував під «ковпаком»: стежив за ним якийсь колега-«сексот» Яковлев, — ними було тоді «нашпиговано» академічні інститути. Тому «органам» було відомо, що Петров боїться арешту і подумує про виїзд з України. (Зеров теж намагався був утекти від арешту до Москви — але його, однак, заарештували в Підмосков'ї.) У лютому 1936 року Петрова починають викликати в НКВС «для розмов», а вже 13 червня він «зізнається», що належав у минулому до «СВУ», а потім «пішов у глибоке підпілля» і займався саботажем та шкідництвом на своєму робочому місці науковця.

Після такого «зізнання» перед ученим постав вибір: арешт або співробітництво з «органами». Петров вибрав друге: став «сексотом» під псевдо Іванов. Як зазначає Олександр Скрипник, усі його повідомлення до НКВС мали відверто «гіпертрофований» вигляд: у них і він сам, і всі інші персонажі зображувалися контрреволюціонерами, шкідниками, які все робили нібито на шкоду розвитку радянської науки. Чи був Петров насправді аж так смертельно переляканий, що остаточно втратив здоровий глузд, чи

вирішив зіграти роль такого собі Швейка, сьогодні сказати вже неможливо.

Водночас очевидно одне: на співробітництво з НКВС пішов уже після вироку у справі своїх друзів-неокласиків. Отже, ніякої відповідальності за загибель Миколи Зерова ні він, ні Софія Федорівна (дехто з ревнителів «ідейної чистоти» намагався приплести сюди і її) нести не можуть.

А в 1938 році й Віктора Петрова було таки заарештовано — зі звинуваченням у належності до білогвардійської контрреволюційної організації. Невдовзі помилка виявилася: мали заарештувати іншого Віктора Петрова, монархіста. Але тим часом остаточно зламаний - Петров-Іванов устиг наговорити на себе й колег нові макабричні «викриття». Однак його відпустили, — щоб звернутися до його послуг після початку Німецько-радянської війни.

Тоді на рівні сумновідомого начальника Четвертого (розвідувально-диверсійного) управління НКВС СРСР Павла Судоплатова було вирішено, що зв'язки Петрова в академічних середовищах можуть бути корисними при перекиданні через лінію фронту з метою контролю за настроями «націоналістичних кіл Києва» і просування в ці кола «своїх людей» (саме це, а не міфічне вбивство Гітлера чи очолення українського уряду, було визначено головним завданням для Петрова-«розвідника»; паралельно припускалася й можливість розвідувальної місії в Німеччині та Італії). Заради достовірності йому навіть дозволено було виступати з антирадянськими заявами й текстами — дозвіл, з якого Петров-Домонтович повною мірою скористався.

Тож Віктора Петрова було відкликано з Уфи до Москви, він пройшов доволі ґрунтовну фахову підготовку, для нього було розроблено «легенду» і визначено канали зв'язку, і 24 лютого 1942 року він перейшов лінію фронту на Харківщині в ролі мобілізованого «військового перекладача», «покривдженого» радянським режимом.

«Легенда» спрацювала ідеально — адже розповідав Віктор Петров реальні деталі своєї біографії, які легко було перевірити й переконатися в їхній правдивості. Тож далі розгортається його діяльність в окупованій Україні та в Німеччині, про яку вже йшлося вище (і про яку дослідники добре знали з різних еміграційних джерел).

Невідомим лишалось тільки те, що з певних причин (напевно, через втрату відповідних агентів) НКВС на певний час «загубив» Петрова. Спроби «знайти» його починаються тільки 1945 року, коли в еміграційній пресі починають з'являтися численні тексти за підписами В. Домонтовича й Віктора Бера (це псевдо було схвалено НКВС для комунікації з агентом). Полегшило пошуки й те, що Петров випадково зустрівся на вулиці з Юрієм Яновським, який висвітлював тоді Нюрнберзький процес над нацистськими злочинцями.

Але реально на Петрова агент НКВС Шаляпін вийшов тільки у вересні 1948 року. Він надіслав до Москви захоплений звіт про готовність Іванова працювати далі (що, як тепер зрозуміло, не відповідало правді: насправді Іванов цікавився насамперед літературою і наукою, і намагався триматися якнайдалі від партійної політики еміграційних середовищ; він навіть натякнув на можливість повернення в СРСР, якщо йому забезпечать добрі можливості для наукової праці). Але ніяких планів відкликати Петрова додому міністерство держбезпеки в Москві тоді ще не мало: його вважали важливим агентом у середовищі «націоналістів».

Все поламала неочікувана обставина: Шаляпін виявився подвійним агентом, якого перевербували американці, й над Петровим нависла загроза арешту вже союзниками. Тому його було терміново вивезено спершу до радянської зони окупації Німеччини, а потім до Москви. Тут йому було видано 15 000 рублів «на облаштування», забезпечено путівку до санаторію і влаштовано на роботу в Інститут матеріальної культури АН СРСР. Для «легалізації» йому було оформлено запис у трудовій книжці, згідно з яким з 1942 по 1949 рік він перебував «у закордонному відрядженні» по лінії міністерства зовнішньої торгівлі СРСР.

Але всевладне (коли йшлося про нищення людей) МДБ виявилось зовсім не таким усемогутнім в інших справах. Попри обіцянки максимально сприяти, до інституту Петрова було влаштовано на найнижчу посаду молодшого науковця — адже він захищав докторат ще за старими правилами і переатестації не проходив. Для переведення на посаду старшого науковця йому було запропоновано захищати нову дисертацію на загальних підставах (що й було врешті-решт зроблено в 1966-му).

Документи справи засвідчують: після повернення до СРСР Петрова як агента вже не використовували, і в 1956 році його справу в МДБ було здано до архіву (але його справа в КДБ УРСР велася аж до кінця життя). Ніхто не забороняв йому (всупереч поширеній серед дослідників думці) повернутися до Києва і раніше — але тільки тоді він зумів собі забезпечити, нарешті, прийнятну посаду в Інституті археології АН УРСР. Переїхати, щоб жити надголодь без зарплатні й пенсії, — такого немолодий і вже нездоровий Віктор Петров дозволити собі не міг.

Документи зі справи так само засвідчили, що пишний військовий похорон Петрова за присутності кадебістських генералів був лише черговою легендою, — на які така багата наша літературна (і не лише літературна) історія.

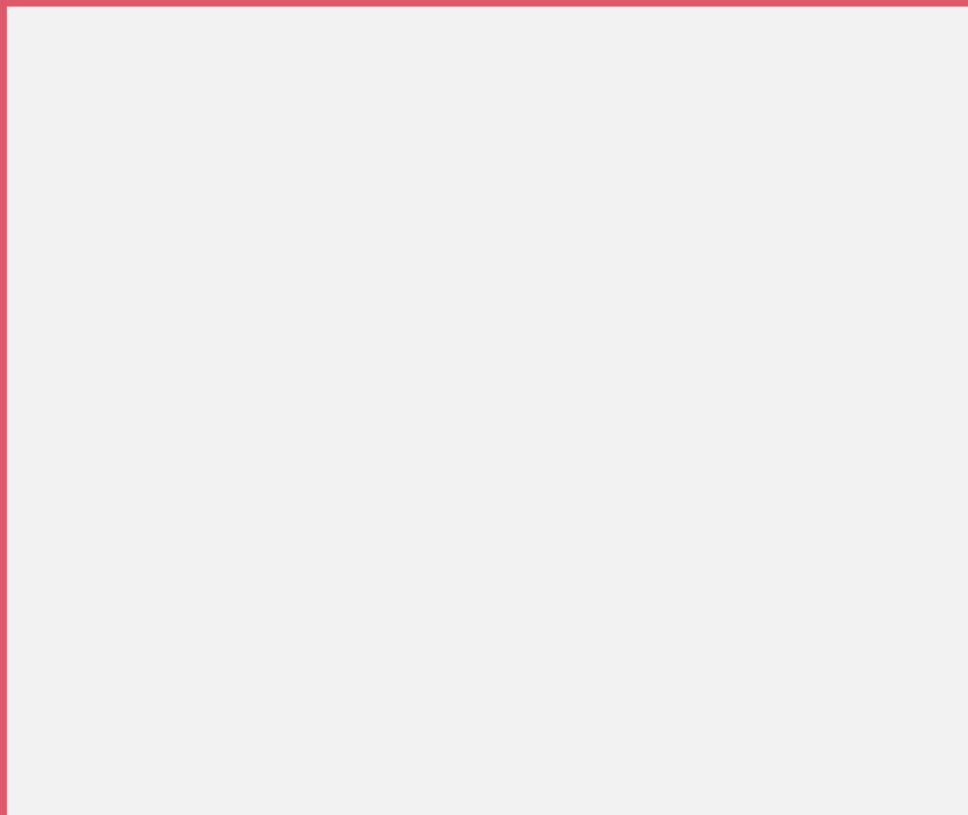
На хвилі перейменувань присвяченої вченому й письменникові вулиці на мапі Києва так і не з'явилося. Кілька членів топонімічної комісії навідріз відмовилися підтримати увічнення пам'яті Віктора Петрова, який «заплямував себе роботою на радянські спецслужби».

Не беруся давати моральні оцінки людям і подіям того нелюдського часу. Але зауважу — на мапі столиці є чимало інших імен, які лишили помітний слід в українській літературі, культурі, науці радянської доби — і з неминучістю також заплямовані гріхом «колаборантства». Адже зовсім «незаплямованих» було дуже мало — і вони здебільшого не мали шансів дійти до якогось помітного суспільного становища.

А ось письменник В. Домонтович нічим себе не заплямував. Він лишив нам чудові тексти, які (разом із текстами Валер'яна Підмогильного) заклали підвалини модерної української психологічної прози і які житимуть і надалі (на відміну від текстів багатьох його сучасників, що зробилися вже постатями історії літератури). І тому вулиця письменника Домонтовича мусила б таки врешті-решт з'явитися.

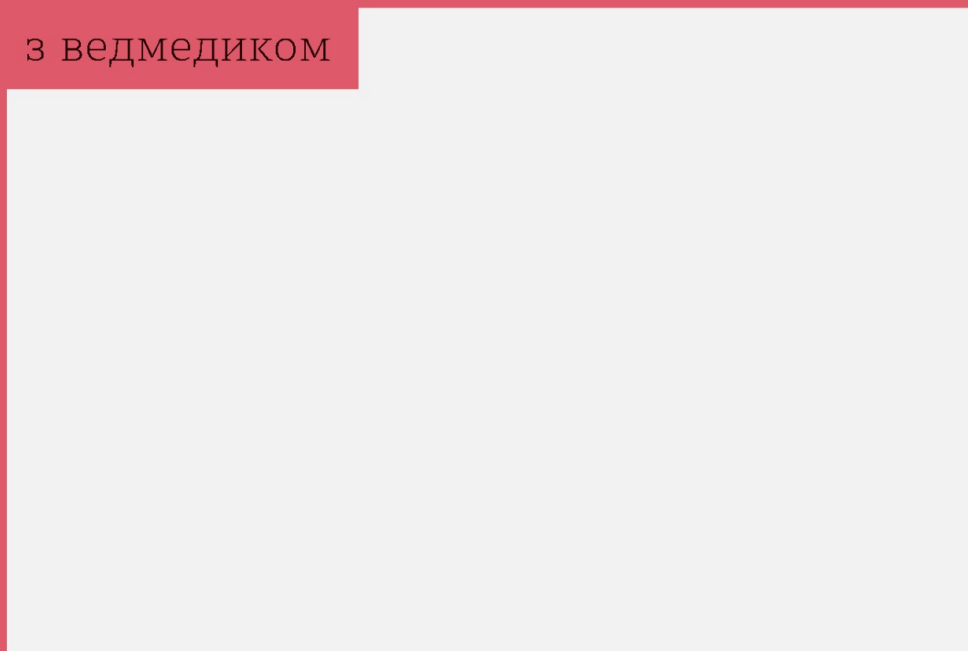
Максим Стріха

неканонічний канон:



● **В. ДОМОНТОВИЧ.** Дівчина

з ведмедиком



віхОла

